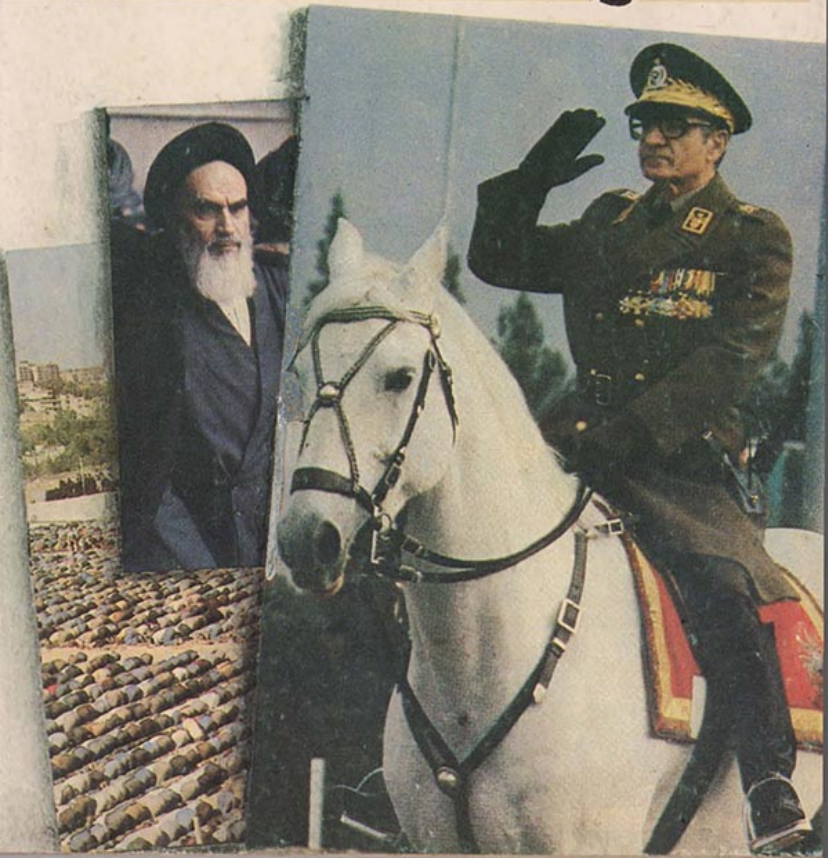
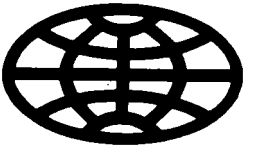
RYSZARD KAPUSCINSKI

Şahların Şahı

Yaşadığımız Dünya Dizisi

YAŞADIĞIMIZ DÜNYA DİZİSİ 14

METİS

Yaşadığımız Dünya'nın bir anlamda giderek küçüldüğü bir gerçek: Sesler, görüntüler ve insanlar eskisinden daha hızlı hareket edebiliyor. Ama "kuş uçuşu" değil 80 günde, 8 dakikada turlanabilen bu dünya üzerine bilgimiz aynı oranda çeşitlenip genişliyor mu? Yaşadığımız Dünya'da olanları yeterli düzeyde izleyebiliyor muyuz?

Yaşadığımız Dünya dizisi, hızla değişen dünyanın canlı ve güncel bilgisini taşıyor. Televizyondan izlenmeyen, gazeteden okunmayanları sunuyor. Günümüz dünyasına ilişkin haberlere bir de onları yaratanların gözüyle bakmayı hedefliyor.

Dünya dönüyor! Ve siz de üzerindesiniz.

ŞAHLARIN ŞAHI
Ryszard Kapuscinski

Yaşadığımız Dünya Dizisi / 14
Metis Yayınları,1989
Birinci Basım: Nisan 1989

© Türkçe yayım hakları
Metis Yayınları'na aittir.

ISBN 975-7650-05-6

Yayının özgün adı:
Szachinszach
© Ryszard Kapuscinski, Varşova, 1982.
© Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1985.

Dizim: Metis Yayıncılık Ltd., Basım: Ayhan Matbaacılık
Film: Doruk Grafik, Cilt: Nurettin Mücellithanesi

RYSZARD KAPUSCINSKI

Şahların Şahı

Çeviren: OKTAY DÖŞEMECİ

İSKAMBİL KAĞITLARI,
YÜZLER VE
ÇİÇEK TARLALARI
7

ESKİ FOTOĞRAFLAR
19

SÖNÜK ALEV
83

İSKAMBİL KAĞITLARI, YÜZLER VE ÇİÇEK TARLALARI

Odanın içinde büyük bir karmaşa; polis saldırgan, şiddet dolu bir arama yapmış da az önce çekip gitmiş gibi. Yerel ve yabancı gazeteler her yana dağılmış; ek baskılarda iri, dikkat çekici puntolarla manşetlere çıkmış tek bir sözcük:

GİTTİ.

Büyük fotoğraflarda çökmüş, ince uzun bir yüz; endişe ya da yenilgi göstermemeye öylesine alışkın, kontrollü mimikler artık hiçbir şey ifade etmiyor. Daha sonraki akşam baskıları ise coşku ve zafer sevinci ile şunu ilan ediyor:

GERİ DÖNDÜ.

Hiçbir şey ifade etmemeye niyetli o ciddi, saygın yüz birinci sayfanın geri kalan kısmını boydan boya kaplıyor.

(Bu gidiş ve dönüş arasında neler yaşanıyor? Ne heyecanlar, ne coşkular, ne kadar çok kin ve terör, kimbilir kaç felâket?)

Yerde, sandalyelerde, masalarda fihristler ve kâğıt parçaları, alelacele karalanmış ve karmakarışık kümeler halinde notlar. "O sizi aldatacak ve vaatlerde bulunacak, sakın aldanmayın." Bunu kim, ne zaman, kime demişti? Bu notu nerede aldığımı durup düşünmeliyim.

Ya da, tüm sayfayı kaplayan ve kırmızı kalemle yazılmış bir not: "64-12-18'i mutlaka aramalı," diyor. Fakat çok zaman geçmiş, numara kimindi ve aranması niçin o kadar önemli? Hatırlayamıyorum.

Bitmemiş, postalanamamış bir mektup. Burada gördüklerimi ve yaşadıklarımı uzun uzadıya anlatabilirim, ancak izlenimlerimi şimdi nasıl biraraya getirmeli?...

Keşmekeşin en kötüsü büyük yuvarlak masanın üzerinde: Çeşitli ebatta fotoğraflar, kasetler, 8 mm.lik filmler, haber bültenleri, broşür nüshaları —sanki bit pazarındaymış gibi üstüste yığılmış, birbirine girmiş halde duruyor. Halk tarafından yayınlanmış ya da dağıtılmış daha birçok poster, albüm, plak ve kitap şimdi sona ermiş bir devrin toplu kalıntıları. Ama hâlâ görülebilir ve duyulabilir bir durumda çünkü bir film şeridinde —çalkalanarak akan bir insan seli— saklanmış; kasetlerde —müezzin sesleri, bağırarak verilen emirler, sohbetler, monologlar— saklanmış; fotoğraflarda —kendinden geçmiş ve sevinç içinde yüzler— saklanmış.

Şimdi, hem tiksinme hem derin bir yorgunluktan ötürü, herşeyi bir düzene sokma düşüncesine karşı yenik düşmüş durumdayım (üstelik ayrılış günüm yaklaşıyor). Otelde kaldığım zamanlar (ki bu çok sık olur), odanın düzensizliği hoşuma gider, çünkü bu ortam hayatın hülyasını, uzaktan uzağa bir sıcaklığı ve samimiyeti getirir bir bakıma; gerçekte bütün otel odaları gibi tuhaf ve soğuk olan bu tür bir yerin hiç değilse kısmen ele geçirilmiş, evcilleştirilmiş olduğunun (bir yanılsama da olsa) kanıtı gibidir bu düzensizlik. Korunmalı bir düzen içinde çizgilerle kaplı, köşeleri mobilya dolu, düz duvarlı, sert ve keskin bir geometride, yalnızca kendisi için var olan ve içinde hiçbir canlının izine rastlanmayan bir odada kendimi son derece uyuşmuş ve yalnız hissederim. Neyse ki, benim içine girmemden yalnızca birkaç saat sonra, (telaş ve tembelliğin ürünü) bilinçsiz hareketlerimden etkilenen mevcut düzen bozulur, adeta yok olur, bir yerden bir yere kımıldamaya başlayan eşyalar canlanır, her an değişen şekillere ve bağlantılara dönüşür; herşey barok bir görünüş kazanır, bütün bunlar olup biterken oda daha dostça ve tanıdık bir hava kazanır. İşte o zaman, derin bir nefes alıp rahata erebilirim.

Şu anda, odayla ilgili herhangi bir şey yapacak gücü toplayamadığımdan aşağıya, dört gencin çay içip kâğıt oynadığı, o sıkıcı ve boş salona iniyorum. Briç, poker, yirmi bir ya da bezik değil, muhtemelen kurallarını hiçbir zaman kavrayamayacağım, anlaşılması güç bir oyuna kaptırmışlar kendilerini. Her oyunda iki deste kâğıt kul-

lanıyorlar ve ta ki aralarından birisi belli bir anda, yüzünde mutlu bir ifadeyle kâğıtların hepsini alıncaya kadar, sessizlik içinde oyunu sürdürüyorlar. Kısa bir aradan sonra kâğıtları dağıtıp, düzinelerle kâğıdı masa üzerine yayıyor, düşünüyor, sayıyor ve sayarken de tartışmaya başlıyorlar.

Resepsiyon görevlisi olan bu dört kişi benden geçinirler. Onları destekliyorum, zira oteldeki yegâne müşteri benim. Ayrıca, bununla kalmayıp temizlikçi kadına, aşçılara, garsonlara, çamaşırcılara, odacılara, tanıdık tanımadık birçok kişiye ve onların ailelerine de mali destek sağlıyorum. Otele olan borcumu günü gününe ödemezsem, onların açlıktan öleceğini söylemek istemiyorum; asıl amacım, aniden oteli terketme durumunda, her ihtimale karşı hesabımı kapatmış olmak. Yalnızca birkaç ay önce, bu şehirde bir oda bulmak, piyangodan para kazanmak gibi bir şeydi. Çok sayıda otel olmasına rağmen buraya öylesine bir insan akını vardı ki yeni gelenler, kalabilecek bir yer bulmak için özel hastanelerdeki yatakları kiralamak zorunda kaldılar. Şimdi, parayı kolay kazanıp harcamada ve büyük alışverişlerde görülen o tırmanış sona erdi. Bölgesel tüccarların işleri her geçen gün biraz daha gerilerken, yabancı ortaklar herşeyi geride bırakıp artlarına bakmadan sıvıştılar. Turizm sıfıra indi; bütün uluslararası trafik adeta dondu. Bazı oteller yıkılmış bir halde, diğerleri ise kapalı ya da boş; içlerinden bir tanesini de gerillalar kendilerine karargâh olarak seçmişler. Bugün bütün şehir, yabancılara ve dünyaya ihtiyaç duymaksızın kendi işlerine gömülmüş halde.

Kâğıt oynayanlar bana bir çay ikram etmek için oyunlarına ara veriyorlar. Burada yalnızca çay ya da ayran içerler, kahve ya da içki içemezler. İçki içmenin bedeli, sırtına yiyeceğin 40 hatta 60 kamçıdır ki, bu işle görevlendirilmiş kişi güçlü kuvvetli birisiyse, sırtın paramparça olur. Biz de bunun için, çayımızı yudumlar ve salonun diğer ucunda, pencere altında bulunan televizyonu izlemekle yetiniriz.

Ekranda Humeyni'nin yüzü görünür.

Humeyni'yi, Kum şehrinin (binaların eski püskülüğüne bakarsak) yoksul bir mahallesinde, basit bir platform üzerinde, ahşap bir sandalyede oturmuş görüyoruz. Kum, Tahran'dan 100 mil güneyde güneşin yakıp kavurduğu bomboş, sıkıcı bir çölde yer alan küçük, düz, gri ve hiçbir çekiciliği olmayan bir şehirdir. Bu öldürücü iklimde, hiçbir şey

düşünce ve tasarıların yandaşı değildir; yine de Kum dinsel coşku, tutuculuk, gizemcilik ve müminler şehridir. Burada 500 cami ve ülkenin en büyük ilahiyat fakülteleri vardır. Kuran bilginleri ve geleneğin sadık bekçileri Kum'da buluşup tartışırlar; bütün muhterem ayetullahlar konseylerini burada toplarlar; Humeyni ülkeyi buradan yönetir. O buradan hiç ayrılmaz, hiçbir zaman başkente gitmez, Kum'u asla terketmez. Gezi ya da ziyaretlerde bulunmaz. Humeyni daha önce karısı ve beş çocuğu ile Kum'da, ortasından su yolu geçen sıkışık, tozlu, asfaltsız dar bir sokakta, küçük bir evde yaşardı. Şimdi ise kızının evine taşınmıştır; sokaktaki kalabalığa kendini evin balkonundan gösterir. (Çoğunlukla bu kişiler mübarek şehrin camilerini, en önemlisi de sekizinci İmam Rıza'nın kızkardeşi Hazreti Fâtımâ'nın gayri müslimlere yasaklanmış türbesini ziyaret eden coşkulu hacılardır.) Humeyni tam bir sofu hayatı yaşamaktadır. Tek yiyeceği pirinç, yoğurt ve meyvedir. Halihazırda duvarları boş, mobilyasız, yalnızca bir yer yatağı ve bir yığın kitabın bulunduğu tek bir odayı kullanmaktadır. Yere yayılmış bir battaniye üzerinde oturur, duvara yaslanır ve resmî yabancı delegeler dahil, konuklarını burada kabul eder. Penceresinden, camilerin kubbelerini ve medresenin geniş avlusunu görebilir —burası turkuvaz mozaikli, mavimsi yeşil minareli, serin ve gölgelik, kapalı bir dünyadır. Gün boyunca konuklar ve dilekçe veren kişiler bu odadan sürekli gelip geçer. Ara verildiğinde Humeyni dua etmeye gider ya da odasında kalıp zamanını dinsel düşünceye adar, ya da 80'inde bir adam için doğal olduğu üzere, şekerleme yapar. Ona en çok yaklaşabilen, kendisi gibi vaiz olan küçük oğlu Ahmet'tir. Büyük oğlu, babasının ümit ışığı, esrarengiz şekilde ortadan yok olmuş ve halkın söylediğine göre, Şah'ın gizli polisi Savak tarafından öldürülmüştür.

Kamera, omuz omuza duran insanlarla dolup taşan meydanı, meraklı ve ciddi yüzleri göstererek dolaşıyor. Diğer yanda, erkeklerden ayrı ve açık bir biçimde işaretlenmiş kenardaki bölümde, kara çarşaflara bürünmüş kadınlar görünüyor. Gün, kül renginde ve bulutlu; kalabalık kömür gibi ve kadınların bulunduğu yer kapkara. Her zamanki gibi, Humeyni başında siyah bir türbanla, gevşek ve dökük giysileri içinde dimdik oturuyor. Beyaz sakalı üstünde çehresi durgun ve solgun. Konuşurken el hareketleri yapmıyor, elleri koltuğun iki yanında duruyor. Ara sıra alnını buruşturuyor ve kaşlarını çatıyor; bunun dışında bu

çok inatçı, direngen, duraksamaz ve amansız bir irade sahibi adamın yüzünde tek bir kas bile oynamıyor. Büyük ölçüde dikkat ve düşünsel çaba ifade eden, heyecan ya da huysuzluğa yer vermeyen, kesinlikle kararlı gibi görünen bu çehrede yalnızca gözler hareket halinde. Onun ölçülü, yavaş ritimli, tekdüze sesini dinliyorum —güçlü bir ses bu, ancak hiç değişmeyen ve yükselmeyen bir tonu var.

Humeyni, bir sonraki cümlesini düşünmek üzere bir an durduğu zaman kâğıt oynayanlara dönüp "Neden bahsediyor?" diye soruyorum.

Birisi şu cevabı veriyor: "Onurumuzu korumak zorundayız, diyor."

Kameraman objektifi, başları ekose eşarpla örtülü ve ellerinde otomatik silah taşıyan gençlerin bulunduğu yakındaki evlerin çatılarına çeviriyor.

Farsça bilmediğim için tekrar soruyorum: "Şimdi ne diyor?"

Gençlerden biri şöyle cevap veriyor: "Diyor ki, ülkemizde yabancı baskısına yer yoktur."

Humeyni konuşmaya devam ediyor ve herkes dikkatle dinliyor. Ekranda, birisi platformun dibindeki bir grup çocuğu susturmaya çalışıyor.

Bir müddet sonra yine soruyorum: "Ne diyor?"

"Diyor ki, ülkemizde bize ne yapacağımızı hiç kimse emredemeyecek ya da hiçbir şeyi zorla kabul ettiremeyecektir ve şunu vurguluyor: 'Birbiriniz ile kardeş olun, birleşin.'"

Duraksayarak konuştukları İngilizce ile bana söyleyebileceklerinin hepsi bu kadar. İngilizce öğrenen herkes, bu dille dünyanın her yerinde haberleşmenin gittikçe zorlaştığını anlamalıdır. Bu gerçek, Fransızca ve genelde tüm Avrupa dilleri için de geçerlidir. Eskiden Avrupa, her kıtaya tüccarlar, askerler ve misyonerler göndererek ve oradaki halka kendi çıkarlarını ve kültürünü (bunlar çoğunlukla, oldukça sahte uyarlamalardır) kabul ettirerek dünyaya hükmetti. Dünyanın en uzak köşelerinde bile, bir Avrupa dilini bilmek, iyi yetişmeyi kanıtlayıcı bir üstünlük göstergesiydi ve çoğu kez yaşamın bir gereği olarak, meslek ve ilerleme bakımından temel ilkeydi; hatta bazen insan sayılabilmek için şarttı. Bu diller Afrika okullarında öğretildi, ticarette kullanıldı, yabancı parlamentolarda, Asya mahkemelerinde ve Arap kahvehanelerinde konuşuldu. Avrupalılar, dünyada nereye seyahat ederlerse etsinler, kendilerini rahat hissedebiliyorlardı. Düşüncelerini ifade

edebiliyor ve başkalarının kendilerine söylediklerini anlayabiliyorlardı. Bugün dünya farklı. Yüzlerce ulusal hareket gelişti. Her ulus kendi halkını, toprağını, kaynaklarını ve kültürünü kendi yerli geleneklerine göre yönetmek ve düzenlemek istiyor. Her ulus özgür, bağımsız olduğunu düşünüyor ya da böyle olmayı istiyor; kendi değerlerini üstün tutuyor ve bunlara saygı gösterilmesi konusunda özellikle hassas ve ısrarlı davranıyor. Küçük ve zayıf uluslar bile —hatta özellikle bunlar— kendilerine öğüt verilmesinden nefret ediyor ve kendilerine hükmetmeye ya da çoğu kez kuşku uyandırıcı kimi değerleri zorla kabul ettirmeye çalışan herkese karşı ayaklanıyor. İnsanlar — kendilerinden tercihan güvenli bir derecede uzaktaysa ve elbette kendilerine karşı kullanılmadığı zaman— başkalarının gücünü takdir edebilir. Her iktidar kendine özgü bir dinamiğe, hükmetme ve yayılma eğilimine, güçsüzü ezme saplantısına sahiptir. Herkesin bildiği gibi bu, iktidarın yasasıdır. Güçsüz olanlar ne yapabilir? Yutulma korkusuyla davranır; yüzdeki ifade, söz, dil, düşünce ve tavır uyumluluğuna zorlanma, canları ve kanlarını yabancı bir amaç uğruna vermelerinin emredilmesi ve nihayet tamamen ezilme korkusuyla kendilerini çitlerin ardına kapatırlar. Onların muhalefeti, isyanı, bağımsızca yaşama çabası ve kendi dillerini koruma mücadelesi bu yüzdendir. Suriye'de Fransızca gazete kapatılmıştı, Vietnam'da Amerikalılar ayrıldıktan sonra İngilizce gazete, şimdi de İran'da hem Fransızca hem İngilizce gazeteler kapatıldı. Radyo ve televizyonda ve basın konferansları sırasında İran'ın kendi dili olan Farsça kullanılıyor. Tahran'da kadın elbisesi satan mağazalarda asılı, "Bu mağazaya giren erkekler tutuklanacaktır," diyen Farsça yazılı tabelayı okuyamayan bir adam hapsi boylar. Bir başkası, İsfahan yakınında, "Yaklaşma —mayın döşelidir!" uyarısında bulunan yazıyı okuyamazsa ölebilir.

Eskiden üzerimde küçük bir pilli radyo taşır ve yerel istasyonları dinlerdim. Hangi kıtada olursam olayım, dünyada ne olup bittiğini öğrenebilirdim. O radyo artık işe yaramıyor. Şimdi düğmeyi çevirdiğim zaman on tane istasyon buluyorum, her biri farklı bir dil kullanıyor; ben de tek kelime anlayamıyorum. Kilometrelerce dolaşsam da on tane yeni, aynı derecede anlaşılması olanaksız istasyon çıkıyor. Acaba bu istasyonlar, cebimdeki paranın artık geçersiz olduğunu mu söylüyorlar? Savaşın çıktığını mı bildiriyorlar?

Televizyon da aynı.

Bütün dünyada her saat, milyonlarca ekranda sonsuz sayıda insan bize bir şeyler söylüyor, bizi bir konuda ikna etmeye çalışıyor, heyecanlanıyor, gülümsüyor, başını eğiyor, parmaklarını oynatıyor; bizse ne olup bittiğinden habersiziz; bizden ne istiyorlar, bizi nereye çağırıyorlar? Uzak bir gezegenden gelmiş olabilirler pekâlâ. Venüs ya da Merih'e mensup bir halkla ilişkiler uzmanı ordusu —fakat onlar bizim soyumuzdan; bizlerle aynı kemik ve kanı taşıyorlar, dudakları hareket edip ses çıkartıyor, ancak biz tek kelime anlayamıyoruz. İnsanlığın evrensel diyaloğu hangi dilde yapılacak? Yüzlerce dil tanınmaya, kendini kabul ettirmeye çalışıyor; dil engelleri artıyor. Sağırlık ve anlaşılmazlık gittikçe çoğalıyor.

Kısa bir aradan sonra (bu sırada çiçek tarlaları gösteriliyor — buradakiler çiçeklere âşık, en ünlü şairlerinin kabirleri etrafında renkli, çok süslü bahçeler kuruyorlar) ekranda genç bir adamın fotoğrafı beliriyor. Spiker bir şey söylüyor.

"Ne diyor?" diye soruyorum kağıt oynayanlara.

"Fotoğraftaki adamın ismini veriyor ve kim olduğunu anlatıyor."

Sonra başka bir fotoğraf beliriyor ve arkasından bir başkası — bunlar öğrenci kimlik kartlarından, çerçeveli resimlerden, şipşak çekilmiş vesikalıklardan, geri planında yıkıntılar görünen resimlerden, kimin tanımlandığını göstermek üzere, güçlükle görülebilen bir kızın okla işaretlendiği bir aile portresinden alınmış fotoğraflar. Her fotoğraf ekranda kısa bir süre kalıyor: Spikerin okuduğu isimlerin listesi sürüp gidiyor.

Anne ve babalar bilgi istiyorlar. Bunu aylardır, ümitlerini kesmeden bekliyorlar. Fotoğraflarda görülen kişiler Eylül, Aralık, Ocak aylarında, yani şehirdeki ateş yağmurunun hiç durmadığı, en şiddetli çarpışmaların olduğu bir sırada ortadan kaybolmuş. Gösterilerin ön saflarına, makineli tüfek ateşinin tam ortasına düşmüş olsalar gerek. Ya da yakındaki damların üzerinde mevzilenmiş keskin nişancılar onları vurup öldürmüş olmalı. Bu çehrelerin her birinin en son, nişan almış bir askerin silahının dürbününden görüldüğünü tahmin edebiliriz. Her akşam bu programda, spikerin sıkıcı sesini dinler ve artık hayatta olmayan daha çok sayıda kişi ile karşılaşırız.

Akşamın hemen sonraki programını takiben, daha başka çiçek tarla-

ları ekranda belirir, gene fotoğraflar gösterilir, ancak buradaki kişiler tamamen farklıdır. Bunlar, çoğunlukla (kırışık yakalı ve buruşuk ceketli) şapşal giyimli, çaresizlikten yüzleri çökmüş, traşsız, bazıları ise sakallı ihtiyar adamlardır. Her birinin boynundan, üzerinde ismi yazılı bir karton sallanır. Belirli bir çehrenin ekranda görünmesiyle, kâğıt oynayanlardan birisi ansızın bağırır, "Ya, demek o adam bu!" ve herkes dikkatle ekrana bakar. Şimdi spiker, her biriyle ilgili kayıtları ve her birinin işlediği suçların listesini okuyor. General Muhammed Zand: Tebriz'de silahsız gösteri yapanlara ateş açılmasını emretti: Yüzlerce kişi öldü. Binbaşı Hüseyin Farzin: Esirlere, göz kapaklarını yakarak ve tırnaklarını sökerek işkence etti. Spiker birkaç saat önce, İslam Milisleri infaz bölüğünün, mahkemenin verdiği kurşuna dizme hükmünü yerine getirdiğini bildiriyor.

Önce iyi, sonra kötü bunca ölmüş kişinin ekrandaki bu resmî geçiti sırasında, salon havasız ve bunaltıcı; çünkü bu sırada uzun süredir işlemekte olan ölüm çarkı dönmeye devam ediyor ve yüzlerce kişiyi daha alıp götürüyor (bu arada ekranda soluk renkli, yeni çekilmiş fotoğraflar, diploma töreni resimleri, hapishanede çekilmiş fotoğraflar). Aralıklarla akıp geçen, sakin ve sessiz yüzlerin bu geçit töreni öylesine can sıkıcı, fakat aynı zamanda öylesine etkileyici ki, ansızın ekranda kâğıt oynayanların yüzlerini, sonra da kendiminkini görmeyi ve spikerin, bizim adlarımızı okuduğunu duymayı bekliyorum.

Sonra, boş koridordan geçip yukarı kata çıkıyor, kendimi dağınık ve düzensiz odama kilitliyorum. Her zamanki gibi bu saatlerde, görünmeyen bir şehrin derinliklerinden top ateşinin gürültüsünü duyabiliyorum. Sanki töre ya da geleneğe göre ayarlanmış gibi saat 9'da silahlar düzenli olarak konuşmaya başlıyor. Sonra şehir sessizliğe gömülüyor. Derken silah sesleri ve patlamalar artıyor. Hiç kimse üzüntülü değil. Hiç kimse durumu önemsemiyor ya da (vurulup öldürülenler dışında kimse) doğrudan doğruya tehdit edildiğini hissetmiyor. Şehirde isyan çıktığı ve başkaldıranların orduya ait levazım depolarını gasp ettiği Şubat ayının ortasından beri, cadde ve evlerde yoğun bir karanlığın örtüsü altında suikast dramı oynanırken, Tahran hızla silahlandırıldı ve tahkim edildi. Yeraltı örgütü gündüz dikkat çekmiyorsa da, geceleri şehre maskeli savaş ekipleri gönderiyor.

Bu huzursuzluk dolu geceler halkı, kendilerini evlerine kilitlemeye

zorluyor. Sokağa çıkma yasağı yok, ancak gece yarısı ile günün ilk ışıkları arasında herhangi bir yere gitmek zor ve tehlikeli. O saatler arasında bu korkunç ve hareketsiz şehre İslam Milisleri ya da bağımsız savaş ekipleri hükmediyor. Her iki grup da halkı silahla korkutan, onları sorguya çeken, kendi aralarında görüşmeler yapan ve ara sıra durdurdukları kişileri her ihtimale karşı hapsetmek üzere yanlarında götüren silahlanmış erkek çocuklardan oluşuyor —böyle bir hapisten kaçmak hiç de kolay değildir. Üstelik, sizi kimin hapse tıktığından asla emin olamazsınız, zira karşılaştığınız zorbalığın çeşitli temsilcilerini birbirinden ayırt etme olanağı verecek işaretler, üniformalar ya da kepler, pazubentler ya da rozetler yoktur —bunlar yalnızca silahlı sivillerdir ve hayatta kalmak istiyorsanız, onların egemenliğini hiç itiraz etmeden kabul etmek zorundasınızdır. Gerçi şehirde geçirdiğiniz birkaç gün içinde onlara alışıyor ve birbirinden ayırt etmeyi öğreniyorsunuz. Şu kibar görünüşlü, beyaz gömleği ve ona uygun kravatıyla, omzunda tüfek caddede yürüyen adam kuşkusuz, bakanlıklardan ya da belli başlı resmî dairelerden birinde görevlidir. Diğer yanda (başına yalnızca göz ve ağız kısımları delik, yünlü bir çorap geçirmiş) şu maskeli erkek çocuk hiç kimsenin şahsen ve ismen tanıması gerekmeyen yerel bir militandır. Ancak, ABD ordusunun yeşil renkli kışla ceketlerini giymiş, pencerelerinden silah namluları çıkan arabalarla diğer bazıları hakkında bu kadar emin olamayız. Bu adamlar milis mensupları olabilir, fakat belki de, bir sabotaj ya da intikam eylemi uygulamak için yoketme azmiyle koşuşturan muhalif savaş gruplarından (dinsel tutucular, anarşistler, Savak'ın son kalıntıları) birinin taraftarlarıdır.

Ne var ki, sonunda sizi kimin tuzağının beklediğini, kimin kapanına düşeceğinizi kesin olarak önceden kestirmeye çalışmak hiç de hoş değil. İnsanlar sürprizlerden hoşlanmaz, bundan dolayı geceleri kendilerini evlerine kapatırlar. Benim otelim de kilitlidir (bu saatte top ateşinin sesi ile pancurların gıcırtısı ve çarpılarak kapanan kapıların gürültüsü birbirine karışır). Kapıyı çalan bir dost yoktur; hiç kimse gelip gitmez. Konuşacak kimsem yok. Yalnız başıma oturuyor, masanın üzerindeki notlara ve resimlere göz gezdiriyor, banda alınmış konuşmaları dinliyorum.

ESKİ FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1

İşte, ele geçirebildiğim en eski resim. Bir asker, sağ elinde bir zincir tutuyor, zincirin öbür ucunda da bir adam var. Her ikisi de gözlerini dikmiş, objektife dikkatle bakıyor. Bu, kuşkusuz hayatlarında önemli bir an. Asker daha yaşlı bir adam, kısa boylu, saf, itaatkâr bir köylü; üzerinde üstünkörü dikilmiş bol bir üniforma var; pantolonu bir akordiyon gibi buruşuk, kepçe kulaklarının üstünde büyük bir kasket yan yatmış; sözün kısası Arslan Asker Şvayk'ı hatırlatan tuhaf bir yüz. Öteki adam ise zayıf, solgun yüzlü, gözleri çukurlaşmış, başı sargılı; besbelli yaralı birisi. Fotoğrafın altındaki yazıda askerin, (İran'ın son Şahı) Muhammed Rıza Pehlevi'nin büyükbabası, yaralı adamın ise Şah Nasıreddin'in katili olduğu ifade ediliyor. Buna göre fotoğrafın, Nasıreddin'in 49 yıl hüküm sürdükten sonra öldürüldüğü 1896 yılından kalmış olması gerek. Büyükbaba ve katil yorgun görünüyorlar; bunu anlamak mümkün, çünkü Kum'dan Tahran'daki genel infaz yerine kadar günlerce yürümüşler. Kavurucu sıcakta ve boğucu bir havada, çölde zahmetli bir yürüyüş; arkada asker, onun önünde zincire bağlı bitkin katil; kendilerine yiyecek bulmak için köyden köye gezip dolaşan eski zaman sirklerinden bir çalgıcı ve onun eğitilmiş ayısı gibi. Ara sıra katil, yaralı başının ağrıdığından şikayet ediyor, ama genellikle suskun, çünkü sonunda konuşacak hiçbir şeyleri yok. Katil, adam öldürmüş, büyükbaba ise onu idama götürüyor. İran son derecede yoksul bir ülke; demiryolları yok, sadece aristokrasi atla çekilen arabalara sahip, dolayısıyla bu adamlar hüküm ve emirle belirlenmiş o uzak yere yürümek zorundalar. Zaman zaman, toza bulanmış seyyahların etrafını saran bitkin ve benzi soluk köylülerin bulunduğu çamurdan yapılmış

birkaç kulübeye rastgelirler. Köylüler askere çekinerek sorarlar: "Kimdir o götürdüğünüz kişi, efendim?"Asker "Kim mi?" diyerek soruyu tekrarlar ve gerilimi artırmak için bir an susar. "Bu," der esiri göstererek, "Bu Şah'ın katilidir." Büyükbabanın sesi, gizlenmemiş bir gururun delili gibidir. Köylüler korku ve hayranlıkla katile bakarlar. Katil önemli birisini öldürdüğü için, kendisi de bir bakıma ünlü biri sayılır. Suçu onu yüceltmiştir. Köylüler ona öfkelenmekle önünde diz çökmek arasında kararsız kalırlar. Bu arada asker, zinciri yol kenarında toprağa çakılı bir kazığa bağlar, tüfeğini omuzundan indirir (tüfek uzundur ve neredeyse yere değmektedir), köylülere su ve yiyecek getirmelerini emreder. Köylülerse başlarını kaşırlar. Köyde yiyecek hemen hemen hiçbir şey yoktur, çünkü kıtlık vardır. Şunu da eklemeliyiz ki, asker de onlar gibi, soyadı bile bulunmayan bir köylüdür —kendisine Savad-Kuhi der, yani köyünün adını verir— yine de bir tüfeği ve üniforması vardır, Şah'ın katilini infaz yerine götürme işini yapmasından dolayı seçkin bir kişidir; bu durumundan yararlanarak köylülere tekrar su ve yiyecek getirmelerini emreder. Kendisi de çok açtır aç olmasına, ama asıl zincire bağlı adamın susuzluk ya da bitkinlikten ölmemesi gerekmektedir. Eğer adam ölürse, kalabalık bir Tahran meydanında Şah'ın katilinin idamı ile ilgili olağanüstü törenin iptal edilmesi gerekecektir. Askerin insafsız ısrarı karşısında köylüler sonunda kendi yediklerinden getirirler: Topraktan kazılıp çıkarılmış kuru bitki kökleri ve bir çuval dolusu kurutulmuş çekirge. Büyükbabayla katil gölgede oturup çekirgeleri ağızlarına tıkarak, kanatlarını tükürerek yerken ve lokmalarını suyla yutarken, köylüler sessiz bir kıskançlıkla onlara bakarlar. Akşam olunca asker en iyi kulübeyi seçer, sahiplerini dışarı atar ve kulübeyi geçici bir hapishane şekline sokar. Esirin zincirini kendi vücuduna sarar; sonra yakıcı güneşin altında saatlerce yürümenin yorgunluğundan, her ikisi de hamam böcekleriyle kapkara olmuş toprak zemin üzerine uzanır, derin bir uykuya dalarlar. Sabahleyin kalkarlar, kuzeye, Tahran'a doğru giden yolda yürümeye devam ederler. Aynı çölde, aynı kavurucu sıcakta, başı sarılı katil ve arkasında, üstünkörü dikilmiş üniformasıyla refakatçı askerin tuttuğu uzun zincir sallanarak, yolculuk sürüp gider. Geniş kasketi çarpık bir halde kulaklarına kadar inmiş askerin görünümü o kadar gülünçtü ki, bu fotoğrafta onu ilk gördüğüm zaman kendisini Şvayk sandım.

Fotoğraf 2

Burada bir makineli tüfeğin yanında duran ve öldürücü silahın çalışma prensiplerini meslektaşlarına açıklayan, İran Kazak Tugayı'ndan genç bir subay görüyoruz. Bu özel silah, Maxim tüfeğinin modernleştirilmiş 1910 modelidir, bunun için fotoğrafın o yıla ait olması gerekir. Rıza Han isimli, 1878 doğumlu genç subay, yirmi yıldan az bir zaman önce Şah'ın katilini çölden geçirirken tanıştığımız refakatçı askerin oğludur. İki resmi karşılaştırdığımızda, derhal görürüz ki Rıza Han babasının aksine cüsseli bir adamdır. Meslektaşlarından daha uzun boylu, şişkin göğüslü ve geniş omuzlu bu adam, bir at nalını kolayca bükebilecek pazulu birine benziyor. Askeri bir görünüşü, soğuk, etkileyici bir bakışı, geniş ve iri bir çenesi, ayrıca en küçük bir gülümseme belirtisi bile gösteremeyecek kadar sıkı dudakları vardır. Başına siyah, karagül kuzusu derisinden yapılmış büyük bir kasket giymiş, çünkü sözünü ettiğim gibi, St. Petersburg'un Çar yanlısı bir albayı olan Visevolod Liyakof'un komutasındaki İran Kazak Tugayı'nda (o günlerde Şah'ın sahip olduğu yegâne ordu) subaydır. Rıza Han doğuştan asker olanlara sevgi duyan Albay Liyakof'un himayesindedir, bizim genç subayımız da tam bir doğuştan asker modelidir. Rıza Han, Tugay'a 14 yaşında cahil bir çocuk olarak katıldı (okuma yazmayı hiçbir zaman iyice öğrenemeyecektir) ve itaati, disiplini, kararlılığı, doğal zekâsı ve orduda liderlik niteliği denen yeteneği sayesinde profesyonel askerlik basamaklarını derece derece tırmandı. Büyük terfiler ona ancak 1917'den sonra nasip oldu. Şah (tamamen yanlışlıkla) Bolşevik sempatizanı olduğundan şüphelenerek Liyakof'u Rusya'ya geri gönderdi. Rıza Han şimdi albaydır ve Kazak Tugayı'nın komutanıdır; ne var ki Tugay bir süre sonra İngiliz himayesi altına girecektir. Bir resepsiyonda İngiliz General Sir Edmund Ironside, Rıza Han'ın kulağına yetişmek için ayak parmaklarının ucunda dikilerek şu sözleri fısıldar: "Albay, siz büyük imkânları olan bir adamsınız." İkisi bahçeye doğru yürürler ve general bu gezinti sırasında bir hükümet darbesi teklif ederek kendisine Londra'nın şükranlarını iletir. Şubat

1921'de Rıza Han, tugayının başında Tahran'a girer, başkentin politikacılarını tutuklar (mevsim kıştır, kar yağmaktadır; politikacılar daha sonra soğuk ve rutubetli hücrelerinden şikayet edeceklerdir) ve yeni bir hükümet kurar; bu hükümette önce Savaş Bakanı, sonra da Başbakan olarak hizmet eder. Aralık 1925'te (Albay'dan ve onu destekleyen İngiliz yetkililerinden korkan) itaatkâr Anayasa Meclisi, Kazak komutanı, İran'ın Şah'ı ilan eder. O andan itibaren —fotoğrafta (hepsi beli kemerli, Rus köylü gömlekleri ve örgü ceketleri giymiş) meslektaşlarına modernleştirilmiş 1910 model Maxim makineli tüfeğinin ilkelerini açıklayan— genç subayımız Büyük Şah Rıza, Krallar Kralı, Kadir-i Mutlak'ın Tecellisi, Tanrı'nın Elçisi ve Evrenin Merkezi, aynı zamanda Pehlevi hanedanının kurucusu olarak tanınacaktır. Bu hanedan onunla başlayacak ve kaderin verdiği hükümle, onun oğlu ile sona erecektir. Bu oğul ise, 50 yıl sonra, babasının iktidarı ve tahtı ele geçirdiği günkü kadar soğuk bir kış sabahında, jetle sarayı ve Tahran'ı terkederek meçhul bir sona doğru gidecektir.

Fotoğraf 3

Baba oğulun 1926'da çekilmiş bu fotoğrafını dikkatle inceleyen herkes çok şey anlayacaktır. Baba 48, oğul 7 yaşlarındadır. Aralarındaki fark her bakımdan göze çarpar: Çok iri, güçlü baba Şah, elleri kalçalarında, asık suratı ve hâkim tavrıyla ayakta dururken, yanındaki soluk yüzlü, çelimsiz, sinirli, hürmetle hazırol vaziyetinde duran küçük oğlan babasının beline ancak yetişiyor. Baba oğulun üstünde aynı üniforma, kasket, pabuç ve kayış var, hatta düğmelerinin sayısı bile aynı: on dört tane. Aslında kendisinden çok farklı olan oğlunun mümkün olan bütün ayrıntılarda kendisine benzemesini isteyen baba, elbiselerin bu benzerliğini tasarlamış anlaşılan. Doğuştan zayıf ve çekingen olan oğul bu niyeti hissetmiştir; herşeye rağmen despot ve acımasız babasına benzemeye çalışacaktır. O andan itibaren oğulda iki ayrı huy gelişmeye ve birlikte yaşamaya başlar: birisi doğal hali; diğeri, ihtirasları yüzünden edinmeye başladığı babasına özgü huyu. Sonunda, babasının egemenliğine öylesine girer ki, yıllar sonra şah

olunca, otomatikman (ancak çoğu kez bilinçli bir biçimde) Baba'nın tavrını tekrarlar, hatta hükümdarlığının sonuna doğru babasının otoritesini hatırlayıp uygulamaya kalkışır. Fakat şu anda, baba bütün doğal enerjisi ve gayretiyle iktidara gelmektedir. Baba çok güçlü bir görev duygusuna sahiptir, neyin peşinde olduğunu iyi bilir: Kendi zalim deyişiyle, cahil çoğunluğu çalıştırmayı ve herkesin korkuyla önünde eğileceği modern bir devlet kurmayı ister. Onun silahı Prusya'nın demir pençesi, yani köle gibi adam çalıştırma yöntemleridir. İşe son derece güçlü bir ordu kurarak başlar. Eski, uyuşuk, tembel İran'ın temelleri sarsılmaktadır. Şah'ın emriyle Fars, bundan böyle İran olarak anılacaktır. 150.000 kişi üniforma ve silahla donatılır. Ordu Şah'ın gözbebeği, onun büyük tutkusudur. Ordu daima paraya, özetle herşeye sahip olmalıdır. Ordu ülkeyi modern, disiplinli ve itaatli bir duruma getirecektir. Bütün Ahali: *Dikkat!* Şah, İran giysisini yasaklayan bir emir veriyor. Herkes, Avrupa kıyafetleri giyecek, Avrupa şapkaları takacak! Şah kara çarşafı yasaklıyor. Polis caddelerde korkarak kaçışan kadınların üzerinden kara çarşafları çıkarıp parçalıyor. Müminler, Meşhed camilerinde toplanıp bunu protesto ediyorlar. Şah topçu birliklerini, camileri yerle bir etmek ve başkaldıranları öldürmekle görevlendiriyor. Göçebe kabilelerin devamlı olarak bir bölgeye yerleştirilmelerini emrediyor. Göçebeler karşı geliyorlar. Şah kuyularının zehirlenmesini emrediyor, onları susuzluk ve açlıktan ölmekle tehdit ediyor. Göçebeler protestoya devam ediyorlar, bunun üzerine Şah cezalandırıcı seferler düzenleyip askerleri göçebelerin üstüne gönderiyor; sonuçta çok geniş bölgeler, üzerinde tek bir insan bile yaşamayan ıssız yerler haline geliyor. Çok kan akıyor. Şah simgesel olarak gelişmemişliğin göstergesi olan devenin resminin çekilmesini yasaklıyor. Kum'da bir molla eleştirel bir vaaz veriyor; bunun üzerine Şah, bastonu elinde, camiye giriyor ve mollayı dövüyor. Ayetullah Madresi'yi yıllarca zindana kapatıyor: Madresi uzun yıllar bu zindandan sesini duyuracaktır. Liberaller gazeteler yoluyla korkak itirazlarda bulunuyorlar, bu yüzden Şah gazeteleri kapatıp liberalleri hapsediyor. Bazılarını ise kulelere tıkıp üstlerine duvar ördürüyor. Başkaldırmaya eğilimli olarak gördüğü kişiler için her gün polise rapor verme zorunluluğu getiriyor. Bu sert, dokunulmaz dev, resepsiyonlarda haşin bakışını aristokrat bayanlara çevirdiği zaman kadınlar korkudan

bayılıyorlar. Rıza Han köyde geçen çocukluğunun ve kışlada geçen gençliğinin birçok alışkanlığını sonuna dek koruyor. Bir sarayda yaşıyor, yine de yerde yatıyor; daima üniformayla dolaşıyor; askerleriyle aynı kazandan yemek yiyor. Onlardan birisi gibi! Aynı zamanda mülke ve paraya da şiddetle tutkun. Nüfuzundan yararlanarak inanılmaz ölçüde büyük bir servet biriktiriyor. En büyük emlâk ve arazi sahibi, yaklaşık 3 bin köy ve içinde yaşayan 250 bin köylü kendisine ait; fabrika ve bankalarda büyük bir nakit serveti var; haraç alıyor, sayıyor, topluyor, ekliyor, hesaplar yapıyor —eğer gösterişli bir orman, yeşil bir vadi ya da verimli bir çiftlik gözüne ilişmişse ona derhal sahip oluyor— yorulmadan, doymadan mülkünü artırıyor ve muazzam servetini çoğaltıyor. Hiç kimse, Şah'a ait toprakların sınırlarına bile yaklaşamaz. Günlerden bir gün halka açık bir infaz var: Şah'ın emirleri gereğince, idam mangası bütün uyarı işaretlerini hiçe sayıp Rıza Han'a ait çayıra girmiş bir eşeği kurşuna diziyor. Efendilerinin mülküne saygı göstermeyi öğrenmeleri için komşu köylerin ahalisi de sürü halinde toplanıp infaz yerine getiriliyor. Bununla beraber gaddarlığı, hırsı ve kabalığı bir yana, yaşlı Şah İran'ı I. Dünya Savaşı'ndan sonra tehdit eden yıkılıştan kurtardığı için takdire layıktır. Ülkeyi modern hale getirmek için girişti̇ği atılımlar sırasında kara ve demiryolları, okul ve daireler, şehirlerde hava limanları ve yeni meskenler yaptırmış, kurdurmuştur. Yine de ulus yoksul ve küskün halde kalmış ve Rıza Han ülkeyi terkettiği zaman halk bu olayı neşe içinde, uzun süre kutlamıştır.

Fotoğraf 4

İşte zamanında dünyayı baştan başa dolaşmış bir resim: Stalin, Roosevelt ve Churchill geniş bir verandada, koltuklarda oturuyorlar. Stalin ve Churchill üniformalı, Roosevelt ise koyu renk bir elbise giymiş. Yıl 1943, Tahran'da güneşli bir Aralık sabahı. Bu resimde herkes bizi neşelendirmek niyetiyle sakin bir ifade takınmış; çünkü ne de olsa bizler tarihteki en kötü savaşın başlamakta olduğunu biliyoruz.

Yüzlerdeki ifade çok önemli: Bize cesaret vermek zorunda. Fotoğrafçılar işlerini bitirir ve üç büyük şahsiyet kısa bir gizli görüşme için salona girerler. Roosevelt, Churchill'e sorar: "Bu ülkenin hükümdarı Şah Rıza'ya (eğer, diye ekler Roosevelt, doğru telaffuz ediyorsam) ne olmuş?" Churchill omuzlarını silker ve isteksizce konuşur. Şah, Hitler'e hayrandı ve etrafını Hitler taraftarlarıyla doldurdu. İran'ın her yerinde Almanlar vardı; sarayda, bakanlıklarda, orduda. Abwehr,* Tahran'da önemli bir güç haline geldi, Şah da bunu destekledi — Hitler İngiltere ve Rusya ile savaştaydı ve bizim hükümdar İngiltere ile Rusya'ya katlanamıyordu; Hitler'in orduları ilerledikçe o mutluluk içinde ellerini oğuşturuyordu. Londra, İngiliz donanmasına akaryakıt sağlayan İran petrolü konusunda kaygılıydı. Moskova, Almanlar'ın İran'a girmesinden ve Hazar Denizi bölgesine saldırmasından korkuyordu. Ancak en önemlisi, İran'ın içinden geçen demiryoluydu; bu büyük bir kaygıya neden oluyordu, çünkü Amerikalılar ve İngilizler Stalin'e yiyecek ve silah ulaştırmak için bu demiryolunu kullanıyorlardı. Nitekim daha sonra, Alman tümenlerinin doğuda iyice ilerledikleri bir kriz anında, Şah birdenbire Müttefikler'in demiryolunu kullanmalarına karşı çıktı. Müttefikler çok kesin bir harekete giriştiler: İngiliz ve Kızıl Ordu birlikleri Ağustos 1941'de İran'a girdi. Şah, onbeş İran tümeninin fazla direnç göstermeksizin teslim olduğuna ilişkin haberlere inanmak istemedi, bunu kişisel bir utanç ve yenilgi saydı. Askerlerinin bazıları dağılıp kaçarken, diğerleri Müttefikler tarafından kışlalarına hapsedildi. Askerlerinden yoksun kalan Şah'ın hiçbir önemi kalmamıştı, artık mevcut değildi. Kendilerine ihanet eden hükümdarlara bile saygı gösteren İngilizler, Şah'ın şerefle ayrılmasına izin verdiler: Ekselansları, veliahtları olan oğullarına tahtı bırakabilirler miydi acaba? Bizim zat-ı âlilerinin oğluna tam güvenimiz var ve durumunu güvence altına alacağız. Ancak Ekselansları başka bir çözüm bulunduğunu düşünmemelidirler. Şah bunu kabul etti ve Eylül 1941'de 22 yaşındaki oğlu Muhammed Rıza Pehlevi tahta geçti. Yaşlı otokrat artık sivil bir kişiydi ve hayatında ilk kez sivil elbise giydi. İngilizler onu Afrika'ya, Johannesburg'a gönderdiler (Şah, burada fazla söz etmeye değmeyecek, sıkıcı ancak rahat bir üç yıl geçirdikten sonra öldü). İmparatorluk verir; imparatorluk alır.

* Abwehr: Karşı istihbarat; savunma. (ç.n.)

Notlardan 1

Sanırım birkaç resmi kaybettim ya da yanlış bir yere koydum. Son Şah'ın gençliğine ait resimler yok. Tahran'da subay okuluna devam ettiği 1939 yılından kalma resim de yok: Yirminci doğum gününde babası onu generalliğe terfi ettirmişti. Sütle banyo yapan ilk karısı Fevziye'nin de resmi yok. Evet, Fevziye Kral Faruk'un kızkardeşi ve sütle banyo yapan çarpıcı güzellikte bir kız; ancak genç Şah'ın ikiz kızkardeşi ve bazılarının söylediğine göre onun kötülük perisi, kara vicdanı olan Prenses Eşref banyosunun içine yakıcı bir temizleme maddesi dökmüş: İşte yeni bir saray skandalı. Ama son Şah'ın, babasının yerine geçtiği ve Şah Muhammed Rıza Pehlevi olarak taç giydiği 18 Eylül 1941 günü çekilmiş bir resmi var elimde. Şah ince uzun; resmî elbisesi, belinde kılıcıyla, parlamento salonunda ayakta duruyor ve kâğıtta yazılı yemin metnini okuyor. Bu resim, Şah'a adanan belki de yüzlerce hatıra albümünde tekrar tekrar basıldı. Şah kendisi hakkındaki kitapları okumayı ve şerefine yayınlanmış albümlere bakmayı severdi. Kendisi için dikilen anıtları ve portrelerini törenle açmayı da severdi. Onu hemen tanımak her zaman son derece kolaydı. Herhangi bir yerde durup gözlerinizi açmanız yeterliydi: Şah her yerde mevcuttu. Pek uzun boylu olmadığından, fotoğrafçılar onun resimlerini kendisini en uzun boylu gösterecek açılardan çekerlerdi. Şah uzun topuklu ayakkabılar giyerek bu hileyi daha da geliştirdi. Tebası onun ayakkabılarını öperdi. Elimde böyle bir resim var, halk ayağına kapanmış, uzun topuklu ayakkabılarını öpüyor. Öte yandan, 1949'dan kalma, üniformalı fotoğrafı elimde yok. Kurşun delikleriyle dolu ve kan lekelerine bürünmüş o elbise, bir yadigâr olarak Tahran'daki ordu evinde, cam sandık içinde sergilendi. Fotoğrafçı kılığına girmiş ve fotoğraf makinasına silah gizlemiş genç bir adam, birkaç el ateş ederek Şah'ı ciddi şekilde yaraladığı zaman, Şah o elbiseyi giyiyordu. Ona toplam beş

kez suikast yapıldı. Böylece, etrafında (artık gerçek) bir tehlike atmosferi oluştu, nereye gitse etrafını polislerin sarması gerekiyordu. İranlılar, Şah'ın katıldığı bazı törenlere güvenlik nedenleriyle yalnızca yabancıların davet edilmesine gücendiler. Ayrıca Şah her zaman uçak ve helikopterle seyahat ettiği için vatandaşları onun, ülkesini tüm zıtlıkları silen yükseklikteki bir noktadan gördüğünü de öfkeyle dile getirdiler. Humeyni'nin gençlik yıllarına ait fotoğraflara sahip değilim. Koleksiyonumdaki ilk fotoğraflarında bile ihtiyarlamış halde, bunun için sanki hiç genç ya da orta yaşlı olmamış gibi. Yerel fanatikler Humeyni'nin, dokuzuncu yüzyılda ortadan kaybolan ve 1000 yılı aşkın bir süreden sonra onları sefalet ve işkenceden kurtarmak için şimdi geri dönen Onikinci İmam, yani Mehdi olduğuna inanıyorlar. Fotoğraflarında, hemen hemen her zaman yalnızca yaşını başını almış bir adam olarak görünen Humeyni, bu inancı kanıtlar gibi.

Fotoğraf 5

Bugün, kuşkusuz Doktor Musaddık'ın uzun yaşamındaki en büyük gündür. Musaddık sevinçli bir kalabalığın omuzlarında parlamentodan çıkıyor. Gülümsüyor ve sağ elini kaldırarak halkı selamlıyor. Üç gün önce, 28 Nisan 1951'de Başbakan oldu ve parlamento bugün ülkenin petrolünü ulusallaştırmak için onun sunduğu tasarıyı kabul etmiş bulunuyor. İran'ın en büyük hazinesi ulusun mülkü olmuştur. Şimdi bizim de o devrin havasına girmemiz gerekiyor, çünkü o zamandan beri dünya bir hayli değişti. O günlerde, Doktor Musaddık'ın yaptığına cüret etmek, Washington ya da Londra'yı birdenbire, beklenmedik bir anda bombalamak gibi bir şeydi. Psikolojik etki aynıydı: şok, korku, öfke, rezalet. İran'ın bir yerlerinde, herhalde yarı manyak bir demagog olan yaşlı bir avukat, İran'daki İngiliz mülkünü yağma etmiş! İmparatorluğun dayanağını! Duyulmamış bir şey, affedilemez! O günlerde, sömürge mülkiyeti kutsal bir değer, bir tabuydu. Ancak o gün, fotoğraftaki yüzlerin yansıttığı sevinci yaşayan İranlılar, çok ağır

cezaya çarptırılacakları bir suç işlediklerini henüz bilmiyorlar. Şu anda bütün Tahran, kendilerine yabancı olan ve nefret duydukları bir geçmişten kurtuldukları bu büyük günde sevinçli saatler yaşıyor. Petrol bizim kanımız! Petrol bizim özgürlüğümüz! diye coşkuyla haykırıyor halk. Saray şehrin ruh halini paylaşıyor ve Şah ulusallaştırma yasasını imzalıyor. Herkesin birbiriyle kardeş olduğunu hissettiği bir an bu, hızla anıya dönüşecek ender bir an, çünkü ulusal ailedeki bu uyum uzun sürmeyecek. Musaddık'ın, baba oğul Pehleviler'le hiçbir zaman iyi ilişkileri olmamıştır. Onun düşünceleri Fransız kültürüyle biçimlenmişti: Bir liberal ve demokrat olarak parlamento ve serbest basın gibi kurumlara güven besler, anavatanın içinde bulunduğu bağımlılık durumundan üzüntü duyardı. Rıza Han'ın düşüşü o ve onun gibiler için büyük bir fırsat yarattı. Bu arada, genç hükümdar eğlenceye ve spora siyasetten daha fazla ilgi gösteriyor, bundan dolayı İran'da demokrasinin kurulması ve ülkenin tam bağımsızlık kazanması için bir olanak ortaya çıkıyor. Musaddık'ın etkisi öyle büyüyor, sloganlar o kadar geniş bir yaygınlık kazanıyor ki, Şah kenara itilmiş gibi görünüyor. O da futbol oynuyor, özel uçağıyla geziyor, maskeli balolar düzenliyor, boşanıyor ve yeniden evleniyor; ayrıca İsviçre'ye kayak yapmaya gidiyor.

Fotoğraf 6

Burada Şah ve yeni eşi Süreyya İsfendiyarî Roma'dalar. Bu, bir balayı ya da günlük hayatın üzüntü ve uğraşlarından uzak, neşe dolu, gamsız bir macera değil. Hayır, bu onların sürgünü. 34 yaşındaki Şah resimde bile (güneşte yanmış, açık renk kruvaze elbise giymiş) huzursuzluğunu gizleyemiyor —bu hali son derece normal, çünkü başına ne geleceğini bilmiyor, aceleyle terkettiği tahtına geri dönebilecek mi, yoksa dünyayı dolaşan bir göçmen mi olacak? Bahtiyariler'in kabile reisiyle İran'a yerleşmiş bir Alman kadının kızı, dikkat çekici ama soğuk bir güzelliği olan Süreyya, kendine daha hâkim görünüyor: Yüzü,

özellikle gözlerini koyu renkli gözlüğüyle sakladığından, fazla bir şey ifade etmiyor. Dün 17 Ağustos 1953'te Şah'ın kullandığı özel bir uçakla buraya geldiler; uçak kullanmak Şah'ı hep rahatlatırdı. Sonra, gösterişli Hotel Excelsior'a girdiler. Buraya, imparatorla imparatoriçenin her görünümünü ölümsüzleştirmek üzere düzinelerle fotoğrafçı akın etti. Bu yaz tatili mevsiminde Roma turistlerle doludur ve İtalyan plajları tıklım tıklımdır (bikini yeni yeni moda olmaktadır). Avrupalılar dinleniyor, tatil yapıyor, geziniyor, iyi lokantalarda yemek yiyor, dağlara çıkıp dolaşıyor, çadır kuruyor; kısacası serin sonbahar ve karlı kış günleri için güç toplayıp hazırlanıyor. Bu arada, Tahran'da ne böyle bir dinginlik ne de rahatlık var, çünkü herkes şimdiden barut kokusu alıyor ve bilenen kılıçların sesini duyabiliyor. Herkes, bir şey olmalı, bir şey olacak diyor. (Yakında gerçekleşecek patlamanın gittikçe ağırlaşan havasının bezdirici baskısını herkes seziyor.) Ancak bu patlamayı kimin, nasıl başlatacağını yalnızca birkaç suikastçı biliyor. Şimdi Doktor Musaddık'ın iki yıllık hükümeti sona ermektedir. Durmadan darbelerle tehdit edilen Doktor —demokratlar, liberaller, Şah taraftarları, İslami fanatikler, hepsi ona karşı planlar hazırlıyorlar— yatağını, bavul dolusu pijamalarını (pijamayla çalışmaya alışıktır) ve bir torba dolusu ilacını, güvencede olacağını sandığı parlamentoya taşımıştır. Musaddık parlamentoda yaşar ve çalışır, hiç dışarı çıkmaz; öyle bir kırgınlığa düşer ki, onu ziyaret edenler hep ağladığından söz ederler. Bütün umutları yok olmuş, bütün hesapları yanlış çıkmıştır. Her ulus kendi kaynakları üzerinde hak sahibidir; bu nedenle İngilizler'i petrol bölgelerinden çıkartmıştır; ancak Musaddık güçlünün haklı olduğunu unutmuştur. Batı, İran'a ambargo koyar ve dünya piyasasında yasak meyve haline gelen petrolünü boykot eder. Şah karar veremez: Krallığı ve orduyu kurtarmak için kendisine Musaddık'ı görevden almasını tavsiye eden, saraya yakın subayları mı dinlemelidir? Uzun bir süre Başbakan ile kesin olarak kozunu paylaşmak konusunda nihai bir adım atamaz Şah; (Şah'la Musaddık iki farklı prensip arasındaki çatışma yüzünden uzlaşmaya imkân vermeyen bir mücadele içindedirler: Şah'ın otokrasisi ve Musaddık'ın demokrasisi); belki Şah yaşlı Doktor'a duyduğu bir tür saygıdan dolayı böyle bir adımı ertelemeyi sürdürür ya da belki uzlaşma konusunda kendinden emin olmaması yüzünden, Musaddık'a karşı savaş açma cesaretini gösteremez.

Şah bütün bu üzücü, hatta vahşi harekâtı onun adına bir başkasının yapmasını kuşkusuz tercih eder. Hâlâ kararsız olan ve sürekli acı çeken Şah, Tahran'dan, Hazar Denizi yakınlarında Ramsar'daki yazlık konutuna gider ve orada Başbakan'ın aleyhine alınmış kararı imzalar. Ancak Doktor'u yıkmak için girişilen ilk atılımın ortaya çıkması ve saray adına bir terslikle sonuçlanmasıyla birlikte Şah, (kendi lehinde de olsa) başka olayları beklemeksizin genç eşiyle Roma'ya kaçar. Birkaç hafta sonra Tahran'a döner, bu arada ordu Musaddık'ı görevinden almış ve tüm yetkiyi hükümdara teslim etmiştir.

Ses Bandı 1

Evet, elbette —kaydedebilirsiniz. Kaydetmek artık yasak bir şey değil. Eskiden öyleydi. Biliyor musunuz, 25 yıldır onun adını açıkça söylemek yasaktı. Musaddık adı, bütün dergilerden ve tarih kitaplarından çıkarılmıştı. Bir düşünün: Bugün onun hakkında hiçbir şey bilmemesi gerektiği varsayılan gençler, onun portresini taşıyarak ölüme gidiyor. İşte, tarihi silip yeniden yazmanın nereye varacağını gösteren en iyi delil. Ancak Şah bunu kavrayamadı. Bir insanın yok edilebileceğini, ama yok etmenin onun yok olması anlamına gelmediğini anlayamadı. Tam tersine, o kişi varlığını daha etkin biçimde ortaya koyabildi. Bunlar, bir zorbanın üstesinden gelemeyeceği paradokslardır. Çimen tırpanlandıktan sonra hemen yeniden çıkar. Tekrar kesilince daha da hızla büyür. Doğanın çok iç rahatlatıcı bir yasası. Musaddık! İngilizler ona "İhtiyar Mossy" adını taktılar. Musaddık onları deli ederdi, ama gene de kendisini sayarlardı. Hiçbir İngiliz ona doğrudan nişan almadı. Sonunda, kendi üniformalı adamlarımızı çağırmak gerekti. Onların kendi tür düzenlerini belirlemeleriyse ancak birkaç gün sürdü! Mossy, üç yıl hapse mahkûm oldu. Beş bin kişi kurşuna dizildi ya da caddelerde öldürüldü —tahtı kurtarmanın bedeli. Hüzünlü, kanlı ve kötü bir dönüş. Mossy'nin kaderi kaybetmek miydi? O kaybetmedi, kazandı. Böyle bir adam insanların belleğinden silinemez; bu yüzden işinden atılabilir ama tarihten çıkarılamaz. Böyle bir

anı, hiçbir otoritenin söz geçiremeyeceği özel mülkiyettir. Mossy, üzerinde yürüdüğümüz toprağın bize ait, orada bulunan herşeyin de bizim olduğunu söyledi. Bu ülkede hiç kimse bu konuyu böyle dile getirmemişti. Şunu da söyledi: "Bırakın herkes konuşsun —onların düşüncelerini duymak isterim." Bunu anlıyor musunuz? 2500 yıllık bir tiran zulmünden sonra, İranlılar'a kendilerinin düşünen varlıklar olduğunu söyledi. Hiçbir zaman hiçbir hükümdar bunu yapmamıştı! Halk, Mossy'nin dediğini unutmadı. Sözleri, onların belleğinde yer etti ve bugüne kadar da canlı kaldı. Gözlerimizi dünyaya açan sözler, daima en kolay hatırlananlardır. Bu sözler de öyleydi. Hiç kimse onun yaptıkları ve söyledikleri yanlıştır diyebilir mi? Bugün herkes onun haklı olduğunu, ancak bunu çok erken ortaya koyduğunu söylüyor. Kişi zamansız haklı olamaz, olmamalıdır, çünkü aksi halde mesleğini, bazen de kendi hayatını tehlikeye atar. Bir gerçeğin olgunlaşması zaman ister; bu arada insanlar cehalet yüzünden acı çeker ya da hata yaparlar. Ancak birdenbire, gerçeği çok erken, daha genelleşmeden söyleyen biri ortaya çıkar, sonra hükmeden kişiler bu kâfire saldırıp yakarak idam eder, hapse tıkar ya da asarlar; çünkü o onların çıkarlarını tehdit ediyor ya da huzurlarını bozuyordur. Mossy, monarşi diktatörlüğüne ve ülkenin bağımlılığına karşı çıktı. Bugün krallıklar birbiri ardından çöküyor; bağımlılaştırma faaliyetleriyse, büyük bir muhalefet hareketine yol açtığından binlerce maskeyle gizlenmek durumunda kalıyor. Oysa Musaddık, hiç kimsenin apaçık doğruları söylemeye cesaret edemediği bir zamanda, otuz yıl önce karşı çıktı bunlara. Ben onu ölümünden iki hafta önce gördüm. Ne zamandı bu? 1967'nin Şubat ayında olmalı. Hayatının son on yılını tutuklu olarak Tahran'ın dışındaki küçük bir çiftlikte geçirdi. Onu ziyaret etmek yasaktı elbette, polis bütün bölgeyi izliyordu. Bununla beraber sözü geçen kişileri tanıyorsanız ve paranız da varsa, bu ülkede herşeyi ayarlamak mümkündür. Para bütün katı kuralları yumuşatır. Mossy o zaman herhalde 80 yaşına yaklaşmıştı. Sanırım o yaşa kadar dayanmasının nedeni, hayatın onun haklı olduğunu kabul edeceği zamanı görmek istemesiydi. İnatçı bir adamdı ve insanlara karşı sert davranırdı, çünkü asla sözünden dönmek istemezdi. Zaten böyle bir adam istese de sözünden dönemezdi. Sonuna kadar aklı başındaydı; ne olup bittiğini tam olarak biliyordu. Ne yazık ki o sıralar bir bastona dayanıp zorlukla

gezinebiliyordu. Dinlenmek için sık sık yere uzanıyordu. Onu izleyen polisler, sonraları, bir sabah onun böyle dışarıda yürürken rahatlamak üzere yere uzandığını, ancak uzun bir süre yerde kaldığını, ona yaklaştıkları zaman ölmüş olduğunu gördüklerini söylediler.

Notlardan 2

Petrol, olağanüstü duyguları ve ümitleri alevlendirir, çünkü herşeyden önce çok güçlü bir ayartıcıdır. Rahatın, servetin, gücün, bahtın ve yetkinin etkili silahıdır. Petrol nazik biçimde havaya fışkıran ve bir para yağmuru gibi hışırdayarak toprağa düşen pis, kötü kokulu bir sıvıdır. Petrolün kaynağını keşfedip ona sahip olmak, uzun süre yeralunda dolaştıktan sonra birdenbire muhteşem bir hazineye rastlamak gibidir. Yalnızca zengin olmakla kalmazsınız, daha yüce bir varlığın size lütufla baktığı, sizi gözdesi olarak seçip diğerlerinden üstün tuttuğu yolunda mistik bir inanca da kapılırsınız. Çok sayıda fotoğraf, petrol kuyudan ilk fışkırdığı zaman halkın neşe içinde zıpladığı, birbirlerine sarılıp coşkuyla gözyaşı döktüğü anı göstermektedir. Petrol rahat, serbest, yani tümüyle değişik bir hayat yanılsamasını ortaya çıkartır. Öyle bir kaynaktır ki, zihni uyuşturur, görüşü bulandırır ve insanı kötülüğe sürükler. Yoksul ülkelerdeki insanlar hep şöyle düşünüp dururlar: Tanrım, keşke petrolümüz olsaydı! Petrol kavramı ter ve ağır işten çok, şans eseri, talihin bir lütfu sayesinde ulaşılan servetle ilgili ebedi ve ezeli bir insan hülyasının kusursuz ifadesidir. Bu anlamda petrol bir peri masalıdır ve her peri masalı gibi bir ölçüde yalandır. Petrol bizi öylesine gururla doldurur ki, zaman gibi boyun eğmez engelleri bile kolayca aşabileceğimize inanmaya başlarız. Son Şah petrole güvenerek şöyle derdi: "Otuz yıl içinde ikinci bir Amerika yaratacağım!" Bunu hiçbir zaman yapamadı. Güçlü olmasına rağmen, petrolün de kendine has kusurları vardır. Petrol, düşünce ve aklın yerine geçemez. Hükümdarlar için onun en çekici niteliklerinden biri otoriteyi güçlendirmesidir. Petrol çok fazla insan çalıştırmaksızın büyük kârlar sağlayabilir. Pek az sosyal soruna neden

olur, çünkü ne kalabalık bir proletarya ne de çok büyük bir burjuvazi oluşturur. Böylece, kârları hiç kimseyle paylaşmak zorunda kalmayan hükümet, onları kendi düşünce ve arzusuna göre kullanabilir. Petrol sahibi ülkelerin yöneticilerine bakın, başlarını ne kadar yüksekte tutuyorlar, ne büyük bir güç duygusu taşıyorlar; onlar, yarın otomobil kullanacağımıza ya da yaya kalacağımıza karar veren enerji lordlarıdır. Petrolün camiyle ilişkisi nedir? Bu yeni servet, giderek açılıp yayılan ve mümin kitleleri cezbeden İslam dinine nasıl bir güç, şöhret ve önem sağlamıştır?

Notlardan 3

Şah'ın daha sonra başına gelenler, İran'a özgü bir şeydir, diyor. Ta baştan beri her hükümdarın devri acıklı, utanç verici şekilde sona ermiştir. Boyunları vurulmuştur ya da sırtlarından bıçaklanmışlardır, —daha şanslıları— ülkeden kaçmış, sürgünde terkedilip, unutulup ölmüşlerdir. Belki bazı istisnalar olmuştur ancak son günlerini, etrafı saygı ve sevgiyle çevrili, tahtında geçirip de normal şekilde ölen bir Şah hatırlamıyor. Milletin hükümdarı için gözyaşı döktüğünü ve onu yaşlı gözlerle mezarına taşıdığını hatırlamıyor. Son yüzyıl içerisinde Şahlar'ın hepsi taçlarını ve hayatlarını kötü şartlar altında kaybettiler. Halk onları canavar olarak gördü, iğrençliklerini lanetledi; gidişlerinde göstericiler üstlerine küfürler, alaylar yağdırdı, ölüm haberlerini neşeli bayramlarla kutladı.

Elbette, diyor, Kyros ve Abbas gibi çok iyi Şahlar geldi geçti, ancak uzun zaman önceydi bu. Son iki hanedan tahta çıkmak, tahtı elde etmek uğruna pek çok masum insanın kanını akıttı. Kerman şehrinin —istisnasız— tüm halkının öldürülmesini, gözlerinin oyulmasını emreden Ağa Muhammed Han'ı düşünün. Pretorlar gayretle işe girişmişlerdi. Şehrin sakinlerini sıraya dizmiş, büyüklerin başlarını kesmiş ve çocukların gözlerini oymuşlardı. Sonunda pretorlar düzenli aralıklarla mola vermelerine rağmen, kılıçlarını ya da bıçaklarını kullanamayacak kadar yorgun düşmüşlerdi. Halkın geri kalan kısmı hayat-

larının ve gözlerinin kurtulmasını yalnızca bu yorgunluğa borçludurlar. Gözleri oyulmuş çocuklar daha sonra geçit töreniyle şehri terkettiler. Bazıları kırlarda dolaşırken yollarını kaybettiler, çöle dalıp susuzluktan öldüler. Bazıları ise, insan bulunan bölgelere ulaşıp Kermanlılar'ın katli hakkında şarkılar söyleyerek yiyecek dilenmeye başladılar. O günlerde haberlerin yayılması zaman aldığından, onlarla karşılaşan halk çınlayan kılıçlar ve kesilip düşen başlar üstüne ağıtlar söyleyen çıplak ayaklı, kör edilmiş çocukların korosunu duyunca şok geçirdiler. Böyle gaddarca bir cezayı hakketmek için Kerman'ın ne suç işlediğini sordular. Çocuklar bu soruya cevap olarak işlenen suç hakkında ağıtlarında şunları söylediler: Babalarımız sabık Şah'ı barındırmış olduğundan yeni Şah onları affedemezdi. Gözleri oyulmuş çocukların geçit töreninin manzarası büyük merhamet uyandırır, halk onlara yiyecek verir; ancak serserilere dikkatle, hatta gizlice yemek verilmelidir, çünkü Şah tarafından cezalandırılıp gözleri oyulmuş küçük çocuklar son derece aktif türden bir muhalefet oluşturur ve muhalefeti destekleyen herkes de en yüksek cezaya çarptırılır. Görebilen çocuklar körlere kılavuzluk etmek için bu geçit törenlerine katılırlar. Sonra birlikte dolaşır, yiyecek arar ve soğuktan korunmaya çalışırlar, ayrıca Kerman'ın yok edilmesi ile ilgili rivayeti en uzak köylere kadar taşırlar.

Bunlar diyor, ulusal belleğimizde sakladığımız korkunç ve vahşi anılardır. Zalimler, anaların içleri yanar, ağır yaralılar inlerken, cesetlerin üstüne basıp tırmanarak tahtı zorla ele geçirirler. Tahta çıkış sorunu çoğu kez, uzak başkentlerde halledilir ve yeni kral Tahran'a İngiliz ve Rus elçilerinin desteğiyle girer. Halk böyle Şahları gaspediciler ve işgalciler olarak görür; bu gelenek göz önüne alındığında, mollaların şahlara karşı birçok isyanı nasıl gerçekleştirdiği anlaşılabilir. Mollalar şöyle derdi: Sarayda oturan o adam bir yabancıdır, emirlerini yabancı devletlerden alır. Bütün yoksulluğumuzun sorumlusu odur; sizin sırtınızdan geçinip servet kazanıyor ve ülkemizi satıyor. Halk bu seslere kulak verdi, çünkü mollaların sözleri onları en apaçık gerçekler olarak etkiledi. Mollaların aziz olduğunu söylemek istemiyorum. Tam tersine! Camilerin gölgelerinde birçok kuşkulu güç gizleniyor. Bununla beraber sarayın zulmü ve yasa tanımazlığı mollaları ulusal çıkarların savunucuları haline getirdi.

Tekrar son Şah'ın kaderine dönüyor. O zamanlar, Muhammed Rıza Roma'daki birkaç günlük sürgünü sırasında tahtı ebediyen kaybedebileceği ve yitirilmiş bir kraliyetin egzotik çekiciliğini yaşayabileceği gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kalır. Bu endişe, onun aklını başına getirir. Zevk ve çılgınlıklar arasında boş yere harcanmış bir hayatı reddetmek ister. (Sonraları kitabına şunları yazar: "Roma'dayken rüyamda Hazreti Ali'yi gördüm. Bana; 'Yurduna geri dön, böylece ulusunu kurtarabilirsin,' dedi.") Şimdi, içinde büyük bir hırs, gücünü ve üstünlüğünü kanıtlama arzusu doğmuştur. Bana bunları anlatan kişinin dediği gibi, bu özellik de tümüyle İran'a özgüdür. Bir İranlı asla bir diğerine baş eğmez. Her biri kendi üstünlüğüne inanır, ilk ve en önde olmak ister ve kendine özgü "ben"i kabul ettirmeye çalışır. *Ben! Ben! Ben* daha iyi bilirim, *ben* daha varlıklıyım, *ben* herşeyi yapabilirim. Dünya benimle başlar, *ben* kendi kendime tüm dünyayım; hep *ben!* Ben! (Bunu göstermek için ayağa kalkıyor, başını geri atıp yükseltiyor, gözlerinde abartılı, mağrur ve doğuya özgü bir kibirle bana bakıyor.) Her İranlı grup kendisini derhal hiyerarşi ilkelerine göre tanımlar ve örgütler. Ben birinciyim, sen ikinci, sen de üçüncüsün. İkinciyle üçüncü bunu pek beğenmez; hemen birinciyi yerinden etmek için harekete geçip dalavere ve hile yapmaya başlarlar. Birinci başta kalmak için mevzi almak zorundadır.

Mevzi al ve otomatik tüfekleri çıkar!

Buna benzer kurallar her yerde, örneğin aile içinde bile uygulanır. Erkek üstün olduğundan kadın ikinci derecede olmalıdır. Evimin dışında önemsiz biri olabilirim, fakat kendi çatımın altında bunu telafi ederim —burada ben herşeyim. Burada benim gücüm bölünemez, ailem çoğaldıkça otoritem daha da genişleyip artar. Çocukların çoğalması daha iyidir: çünkü onlar bir adamın yönettiği ortamın genişlemesi demektir. Adam evinin çatısı altındaki topluluğun hükümdarı olur, saygı ve sevgi görür, aile bireylerinin kaderini tayin eder, anlaşmazlıkları halleder ve iradesini kullanarak ortamı yönetir. (Benim üzerimde nasıl bir izlenim yarattığını görmek için bir an duruyor. Ben de var gücümle itiraz ediyorum, böyle basmakalıp tutumlara karşı çıkıyorum. Beni hiçbir zaman küçük düşürmemiş, alçakgönüllü ve nazik pekçok vatandaşını tanıdığımı söylüyorum.) Bu doğru olabilir, diyor, çünkü sen onları tehdit etmiyorsun. Onların üstün *ben* uğruna

oynadıkları oyuna girmiyorsun. Bu oyun, sağlam partiler kurulmasını imkânsız hale getirdi, çünkü liderlik konusundaki çekişmeler hemen ortaya çıkıyor ve herkes kendi partisini kurmak istiyordu. Bak şimdi Şah da Roma'dan dönüşünde tek üstün kişi olarak kalmak için bu üstün *ben* oyununa bütün varlığıyla giriyor.

İtibarını kaybetmek büyük bir utanç olduğundan, diyor, Şah herşeyden önce şerefini yeniden elde etmeye çalıştı. Bizim değerler sistemimize göre ülkesinin babası sayılan ama en kritik anda kaçıp karısı ile mücevher satın alırken görülen bir hükümdarı düşünün! Olamaz! Şah bu izlenimi bir şekilde silip atmalıdır. Böylece, ordusuyla Musaddık'ın hükümetini devirmiş olan Zahidi, Şah'a bir telgraf çekip tankların görevini yaptığını ve hükümdar için dönüşün artık emniyetli olduğunu bildirdiği zaman, Şah önce Şiiler'in ilk imamı olan Ali'nin mezarı başında dua ederken fotoğraf çektirmek üzere Irak'ın yolunu tutar.

Dinsel bir jest —bizim millenin gözüne girmek için en sağlam yol.

Böylece Şah geri döner, fakat İran daha yatışmamıştır— öğrenciler boykotta, caddeler gösterilerle dolu, silahlı çatışmalar ve cenaze törenleri sürüp gidiyor. Ordunun kendi içinde çatışmalar ve çekişmeler var. Şah sarayda kalmanın daha emniyetli olduğunu düşünüyor, çünkü başının vurulmasını isteyen pekçok insan var. Şah aile üyelerini, saray mensuplarını ve generallerini etrafına toplar. Artık Musaddık da olmadığına göre, Washington bol bol dolar göndermeye başlamıştır; Şah paranın yarısını orduya ayırır.

Böylece askerler ete ve ekmeğe kavuşur. Halkımızın ne kadar yoksul olduğunu unutmamalısınız, bu açıdan bir askerin ete ve ekmeğe sahip olması onu başkalarına oranla daha üstün bir konuma getirir.

O günlerde her yerde karınları şişmiş çocuklar vardı; onların tek gıdası ottu.

Çocuğunun göz kapağını sigarayla yakan bir adamı hatırlıyorum. Çocuğun gözü iltihap toplayıp şişti ve yüzü korkunç bir hale geldi. Aynı adam kendi koluna da makine yağı sürdü, böylece kolu şişti ve kapkara oldu. Tek istediği halkın kendisine ve çocuğuna acıması ve bu sayede yiyecek bulabilmekti.

Benim çocukluğumun tek oyuncağı taş parçalarıydı. Taşa ip bağlar çekerdim —ben at olurdum, taş da Şah'ın Yaldızlı Saltanat Arabası.

Notlardan 4

Şah'a karşı ayaklanmak için her bahane geçerliydi, diyor. Halk diktatörden kurtulmak istiyordu; her fırsatta yumruklarını sıkmaya hazırdı.

Herkesin gözü Kum'daydı. Bizim tarihimizde daima böyle olmuştur: Ne zaman mutsuzluk ve kriz baş gösterse, halk Kum'dan gelecek ilk işaretlere kulak vermeye başlar.

Kum şehriyse gürlüyordu.

Bu, Şah'ın bütün ABD askeri personeline ve ailelerine diplomatik dokunulmazlık verdiği zamandı. Bizim ordu zaten Amerikalı uzmanlarla doluydu. O arada mollalar hemen ortaya çıkıp, Şah'ın hareketinin egemenlik ilkesine aykırı olduğunu belirttiler. Şimdi İran ilk defa Ayetullah Humeyni'nin sesini duyacaktı. Daha önceleri, onu —Kum şehrinin halkından başka— hiç kimse tanımazdı. O sırada Şah'ın babası olacak kadar yaşlıydı, 60'ın üzerindeydi. Sonraları hükümdara, kuşkusuz ince bir alay ve öfkeli bir sesle, çoğu kez "oğul" diye hitap etti. Humeyni, Şah'ı acımasızca eleştirdi. Şöyle bağırıyordu: "Halkım, güvenmeyin ona. O sizin kurtarıcınız değildir! Sizi düşünmüyor, yalnız kendisini ve ona emir verenleri düşünüyor. Ülkemizi satıyor ve hepinizi aldatıyor! *Şah gitmelidir!*"

Polis Humeyni'yi tutuklar. Kum'da gösteriler başlar. Halk onun serbest bırakılmasını ister. Sonra Tahran, Tebriz, Meşhed ve İsfahan gibi diğer şehirlerde de halk sokaklara dökülür. O zaman, Şah orduyu onların üzerine salar ve katliam başlar. (Ayağa kalkıyor, kollarını açıyor ve sanki bir makineli tüfeğin kabzasını tutarmış gibi ellerini kıvırıyor. Sağ gözünü kısıp bakıyor, makineli tüfek atışına benzer sesler çıkarıyor.) Bu, Haziran 1963 tarihindeydi. İsyan beş ay devam etti. İsyana, Musaddık'ın tarafındaki demokratlar ve din adamları önderlik etti. On binden fazla insan öldürüldü ya da yaralandı. Sonra birkaç yıl cenaze törenleri kesilmedi, fakat tam huzur hiçbir zaman sağlanamadı, çünkü bir tür isyan ve çarpışma zaten sürüp gidiyordu. Humeyni ülkeden atıldı ve yaşamını sürdürmek için Irak'a, Halife Ali'nin türbesinin bulunduğu en büyük Şii şehri Necef'e gitti.

Şimdi Humeyni'yi ne gibi koşulların yarattığını merak ediyorum.

Çünkü o günlerde Şah'ın politik düşmanları arasında daha önemli ve tanınmış pekçok ayetullah vardı. Biz hepimiz protestolar, manifestolar, mektuplar ve demeçler yazıyorduk. Ancak çok küçük bir aydınlar grubu bunları okuyabildi, çünkü bu tür malzeme yasal olarak basılamazdı; ayrıca halkın çoğu okuma yazma bilmiyordu. Bizler herşeyin kötü olduğunu söyleyerek yenilikler, reform, demokratikleşme ve adalet talep ederek Şah'ı eleştiriyorduk. Ancak, Humeyni'nin yaptığı gibi bütün mektupları, dilekçeleri, önergeleri, teklifleri bir tarafa atıvermek ve halkın önüne dikilip *"Şah gitmelidir!"* diye feryat etmek hiç kimsenin aklına gelmedi.

Bu feryat, Humeyni'nin o zaman söylediği ve on beş yıl boyunca söylemeye devam ettiği şeyin özüydü. Basit ve herkesin kolayca hatırlaması mümkün olan bir sözdü bu —fakat bu sözün taşıdığı gerçek anlamı kavramak halkın on beş yılını aldı. Halk krallık kurumunu gökten ihsan edilmiş bir şey olarak görüyor, onsuz bir yaşam düşünemiyordu.

Şah gitmelidir!

Bu konuda tartışmayın, gevezelik etmeyin, düzeltmeye ya da affetmeye de kalkmayın. Bu anlamsızdır, hiçbir şeyi değiştirmez. Boş bir çabadır ve hayalden öte bir şey değildir. Bizler ancak kraliyetin yıkıntıları üzerinden geçerek ilerleyebiliriz. Başka çare yoktur.

Şah gitmelidir!

Bekleme, saplanıp kalma, uyuma.

Şah gitmelidir!

Humeyni bu sözü ilk söylediği zaman, bir çılgının yakarışı, bir delinin feryadı gibi geldi. Kraliyet dayanma olanaklarını henüz yitirmiş değildi.

Fotoğraf 7

Bu fotoğrafta, Tahran'ın bir caddesinde, otobüs durağında bekleyen bir grup insan görüyoruz. Otobüs bekleyen insanlar dünyanın her yerinde birbirine benzer; yani hepsinin yüzünde aynı yorgunluk ve duygusuzluk ifadesi, gözlerindeyse aynı kasvet ve nefret vardır. Bana fotoğrafı veren adam tuhaf bir şey görüp görmediğimi sormuştu.

Resme tekrar baktım ve hiçbir tuhaflık görmediğimi söyledim. Adam bana "Bu resim caddenin karşısından gizli olarak çekildi, birbirleriyle konuşan üç adamın yanlarında dikilip onlara kulak veren (küçük bürokratların o kişiliksiz yüzüne sahip) şu adamı görmüyor musun?" dedi. Adam Savak'tandı ve sürekli otobüs durağında nöbet tutar, bekleyenlerin havadan sudan konuşmalarını gizlice dinlerdi. Halk yalnızca zararsız konularda tartışabilirdi; ancak böyle konularda bile polisin kuşkulanabileceği sorunlardan söz etmemek gerekirdi. Savak hiçbir imayı kaçırmazdı. Çok sıcak bir gün, kalbinden rahatsız yaşlı bir adam otobüs durağına geliyor ve soluyarak, "Hava da öyle bunaltıcı ki nefes alamıyorum," diyor. Savak ajanı hemen nefes nefese kalmış yabancıya yaklaşarak şöyle diyor: "Evet, öyle; her geçen gün kötüleşiyor, halk biraz nefes almak için mücadele ediyor." Saf ve yaşlı adam elini kalbinin üstünde tutarak cevaplıyor: "Çok doğru, öylesine sıkıntılı ve bunaltıcı bir hava var ki." Savak ajanı bağırarak, "Şimdi gücünü yeniden kazanmak için bir şans vereceğiz sana," diyor ve yaşlı adamı alıp götürüyor. Duraktaki diğer kişiler olayı korkuyla izliyorlar, çünkü yaşlı adamın bir yabancıya "hava bunaltıcı" diyerek affedilmez bir suç işlediğini, olayın başlangıcından beri hissetmişlerdi. Hayat tecrübesi onlara *bunaltıcı, karanlık, külfet, eziyet, cehennem, çökme, zorluk, çürüme, kafes, zindan, zincir, tıkaç, sopa, çizme, yaltaklanma, cepleme, hırpalama, çılgınlık* gibi terimleri, ayrıca *uzanmak, serilmek, yayılmak, yüzüstü çökmek, sararıp solmak, gevşemek, kör olmak, sağır olmak, çamurda yuvarlanmak, bir bozukluk var, bir yanlışlık olmalı, herşey berbat, bir çare olmalı* gibi ifadeleri ağza almaktan kaçınmayı öğretmişti —çünkü hepsi, bütün bu isimler, fiiller, sıfatlar ve zamirler, Şah'ın rejimiyle ilgili imaları içinde barındırabilir, böylece yanlış bir sözcük yüzünden insanlar mahvolabilirdi. Bir an için durakta dikilenlerin kafalarına yeni bir kuşku girdi. Acaba o yaşlı hasta adam da bir Savak ajanı mıydı? Konuşurken ("bunaltıcı" sözcüğünü kullanarak) rejimi eleştirdiğine göre, bunu yapmakta serbest hissediyordu kendini. Aksi halde çenesini tutar ya da güneş parlıyor, otobüs de neredeyse gelir gibi hoş sözler söyleyemez miydi? Eleştirme hakkına kim sahipti? Yalnızca, pervasız gevezeleri kışkırtmak, sonra da onları hapse tıkmakla görevli Savak ajanları. Her yere yayılan terör, halkı çıldırttı ve öyle kuruntulu bir hale getirdi ki

artık kimsenin dürüst, saf ve cesur olabileceğine inanamaz oldular susanlar. Kendilerini dürüst bulmuyorlardı, fakat yine de bir suçlama karşısında düşünce ya da karar belirtmeleri mümkün değildi, çünkü onları bekleyen acımasız cezanın farkındaydılar. Bu nedenle bir kimse Şah'ı sözlü olarak eleştirdiği ve kınadığı zaman, herkes onu, kendisiyle aynı düşüncede olanları, yok etmek üzere ortaya çıkarmaya çalışan kötü niyetli biri, bir ajan-provokatör sanıyordu. Bir kişi, halkın kendine sakladığı görüşleri ne kadar açıklıkla dile getiriyorsa, o kadar çok kuşku yaratıyordu, halk da ondan o oranda uzak duruyor ve dostlarını uyarıyordu: Şu herife dikkat edin, şüpheli bir hali var, fazla cesur davranıyor. Böylece terör, avını kapıp götürdü —en yüce amaçlarla bile baskıya karşı duran herkes, güvensizliğe ve yalnızlığa mahkûm edildi. Korku halkın düşüncesini öyle kötüleştirdi ki, kahramanlıkta hile, cesarette ihanet görmeye başladılar. Ne var ki, o gün otobüs durağındakiler, Savak ajanının kurbanına ne kadar sert davrandığını gördükten sonra hasta ihtiyarın polisle ilişkisi olmadığını kabul etmek zorunda kaldılar. Her ne ise, avcı ve avı çok geçmeden ortadan kayboldu ve ortada bir tek şu soru kaldı: Nereye gittiler? Hiç kimse Savak'ın nerede olduğunu tam olarak bilmiyordu. Örgütün merkezi yoktu. Bütün şehre (hatta tüm ülkeye) yayılmış olan bu örgüt hem her yerdeydi hem de hiçbir yerde. Hiç kimsenin dikkat etmediği evleri, villaları ve daireleri işgal ediyordu. Bunların kapılarında ya hiçbir şey yazmıyor ya da esasen var olmayan firma ya da kurum adları yazıyordu. Telefon numaralarını yalnızca gizli ajanlar biliyordu. Savak sıradan bir binada kat kiralayabilirdi ve siz, sorgu odalarına bir dükkândan, çamaşırhaneden ya da gece kulübünden geçip girebilirdiniz. Böyle bir ortamda bütün duvarların kulağı vardır ve her kapı sizi gizli polisin saklandığı yere götürebilir. Örgütün ağına düşmüş olanlar hiç iz bırakmadan, bazen sonsuza dek yok olmuştur. İnsanlar birdenbire yok olurdu ve hiç kimse onlara ne olduğunu, onları nereden, kimden soracağını bilemezdi. Bir hapishaneye atılmış olabilirler, ama hangi hapishaneye? Altı bin hapishanenin her birinin girişinde görünmez ve açılmaz bir kapı vardı; siz onun önünde çaresiz halde dikilir, ileri doğru tek bir adım bile atamazdınız. İran Savak'ın mülküydü; polis ülke içinde bir görünüp bir yok olan, izlerini saklayan ve hiçbir adres bırakmayan gizli bir örgüt gibi faaliyet gösteriyordu. Bununla birlikte, resmî olarak faaliyet

gösteren bazı bölümleri de vardı. Bu bürolar yoluyla Savak basına, kitaplara ve filmlere sansür koydu (kraliyetin ve aristokratların kusurlarını eleştirici nitelikte olduklarını öne sürerek Shakespeare ve Molière'in oyunlarını yasaklayan da Savak'tı). Savak üniversitelerde, resmî dairelerde ve fabrikalarda söz sahibiydi. Dev bir ahtapot gibi herşeyi karmakarışık bir hale soktu, her boşluğa, her köşeye el attı, her yöne yayıldı ve hayatın her düzeyinde yer almaya başladı. Altı bin ajanı vardı. Savak, bir tahmine göre para, nefsini koruma ya da iş bulma ve terfi etme arzusu gibi çeşitli nedenlerden ötürü başkalarını ihbar etmiş üç milyon civarında ihbarcıyı da kolluyordu. Savak insanları satın aldı ya da işkenceye mahkûm etti, onları iyi mevkilere getirdi ya da zindanlara attı. Düşmanını belirledi ve böylece kimin yok olması gerektiğine karar verdi. Böyle bir infaz hükmü eleştirilemez ya da temyiz edilemezdi. Savak yalnızca Şah'a-karşı sorumluydu, kraliyete bağlılık gösteren kişiler bile polisin huzurunda çaresizlikle ürkerdi. Otobüs durağında bekleyen halk bütün bunları biliyordu, dolayısıyla Savak ajanı ile yaşlı adam gittikten sonra sessizliğe büründüler. Göz ucuyla birbirlerini süzdüler, çünkü hemen yakında dikilen birisi muhbir olabilirdi. Bu kimse Savak'ın, rastlantıyla gördüğü ya da duyduğu bir şeyi söylediği takdirde oğlunun üniversiteye girme şansına sahip olacağını söylediği bir görüşmeden henüz dönmüştü belki. Ya da bir şey duyup görürse, muhalefete ait olduğuna ilişkin suç kaydı sicilinden silinebilirdi. Sicilinde böyle bir kayıt taşıyan kişi kendini savunurken, "Allah aşkına inanın, ben muhalefetten değilim," derdi. Karşısındakiyse, "Evet, öylesin; öyle olduğun burada yazılı," derdi. Duraktaki insanlar (kimi herhangi bir olaya yer vermemek için bunu çok gizliden gizliye yapsa da) ister istemez birbirlerine nefretle bakarlar. Bu insanlar sinirlidir ve aşırı tepkilere eğilimlidir. Herhangi bir şey onları sinirlendirip kuşkulandırır, kötü bir koku alırlar; o zaman kimin kimi takip ettiğini, kimin kime önce saldıracağını bekleyerek birbirlerinden uzaklaşırlar. Bu karşılıklı güvensizliği yaratan, bütün kulaklara herkesin Savak'a ait olduğunu fısıldayan, Savak'ın ta kendisidir. Bu da, şu da, o da. O da mı? Elbette, herkes. Diğer yandan, otobüs bekleyenler dürüst insanlar olabilir; sessizlikle ve sert yüz ifadeleriyle gizledikleri heyecan, biraz önce hissettikleri, gözleri önünde geçen olayın doğurduğu korkudan kaynaklanır. Bir an için içgüdülerine kulak

vermeyi bıraksalar, ve diyelim ki, balık sıcakta çabuk bozulur, bozulan balığın önce başı kokar ve bu yüzden geri kalan kısmını kurtarmak için başını derhal kesmek gerekir, gibisinden şüpheli bir konuyu tartışmaya başlasalar, yani sadece böyle bir yemek meselesinden söz etseler, biraz önce yaşlı adamın başına gelenler onların da başına gelebilir. Fakat şu an için kendilerini emniyette hissediyorlar; durakta beklerken terlerini siliyor, ıslak gömleklerini havalandırıyorlar.

Notlardan 5

Suikast havası esen koşullarda yudumladığınız viskinin tadında (özellikle Humeyni'nin yasaklama emri yürürlükteyken gerçekten gizli faaliyet göstermek zorundasınız) tüm yasak meyveler gibi özel bir çekicilik var. Fakat bardakta yalnızca birkaç damla içki bulunuyor — evsahibi derinlerdeki zulasından son içki şişesini çekmiş ve bir başka şişe bulamayacağını biliyor. İran'dan kaçamamış alkolikler ölüyor: Votka, şarap ya da bira bulamayınca kimyasal maddelerden bir çeşit içki yapıp içiyorlar; bu içki de onları öldürüyor.

Biz şu anda küçük, ferah, temiz bir kasaba evinin zemin katında oturuyor, camlı açık kapılardan bahçeye bakıyor ve oturduğumuz yerden, evi caddeden ayıran duvarı görüyoruz. Yaklaşık üç metrelik duvar bu özel yaşam bölgesini koruyor ve yaşanan bir ortamın dış sınırını oluşturuyor. Yanlarında konuk bulunduğum evsahibim ve eşi kırk yaşlarındalar; Tahran'da okumuşlar ve (yurttaşlarının gezip dolaşma özleminden dolayı sayıları yüzlere varan) seyahat acentalarının birinde çalışmaktalar.

Saçları yeni yeni kırlaşmaya başlamış olan evsahibim şöyle diyor: "Biz 12 yılı aşkın bir zamandan beri evliyiz, fakat ancak şimdi, ilk kez siyaset tartışmaktayız. Daha önce hiç bu konuda konuşmamıştık. Tanıdığımız bütün diğer çiftler de öyle."

Hayır, birbirlerine güvenmediklerini söylemek istemiyor. Bu konuda herhangi bir anlaşmaya da varmış değiller. Onlar sadece insan doğası hakkında belirli bir düşünceden doğmuş, üstü kapalı bir anlaşmayı

karşılıklı ve hemen hemen bilinçsizce kabul etmişler: İnsanın, son derece kötü bir durumda nasıl davranacağı, ne yapmaya zorlanacağı, ne tür bir ihanette bulunacağı asla bilinemez.

Karısı şunu öne sürüyor: "En kötüsü, işkenceye ne kadar dayanılabileceğini hiç kimse kestiremez. Savak ise en korkunç türde işkence demek. Caddede yürüyen bir adamı kaçırır, gözlerini bağlar ve tek bir soru sormaksızın onu işkence odasına götürürler. Orada öldürücü faaliyet başlar —kemiklerini kırmak, tırnaklarını sökmek, ellerini kızgın fırınlara sokmak, kafataslarını delmek ve daha birçok vahşet— sonunda kurban ağrılar, acılar içinde çılgına döndüğü ve paramparça edilip kana bulandığı zaman kimlik tesbitine geçilir. Adın ne? Adresini ver. Şah aleyhine neler söyledin? Ne var ki, o kişi hiçbir şey söylememiş, tümüyle masum birisi olabilir. Fakat Savak için masum olmak hiçbir şey ifade etmez. Bu koşullarda, suçlu olsun, suçsuz olsun herkes korkacak ve yılacak, hiç kimse kendisini emniyette hissetmeyecektir. Savak'ın terörü herkese darbe indirme, herkesin suçlanmasını sağlama yeteneğine bağlıydı; çünkü suçlamalar eylemlerle değil, Savak'ın kişilere atfetmek istediği niyetlerle ilgiliydi. Şah'a karşı mıydın? Hayır değildim. Ama karşı olmak istedin, pis herif! İşte Savak'ın adaleti buydu.

"Bazen duruşma yaparlardı. Politik faaliyetlere (fakat politik faaliyet nedir? Burada herşe politik faaliyettir) yalnızca askeri mahkemeler bakardı: gizli oturu. lar; danışma yok, tanık yok, hemen hüküm verilirdi. İnfaz sonra yerine getirilirdi. Savak tarafından öldürülen insanların sayısını bilen var mı? Hiç kuşkusuz yüzlere varıyor. Büyük şairimiz Hüsrev Golesorhi, büyük yöneticimiz Kiramet Daneşiyan vurulup öldürüldüler. Düzinelerle yazar, profesör ve sanatçı hapsedildi. Pekçok kişi hayatlarını kurtarmak uğruna ülkeyi terketti. Savak'ı inanılmaz derecede cahil ve gaddar insanlar oluşturmuştu; çok kitap okuma alışkanlığındaki birini yakaladıkları zaman ona özellikle kötü davranırlardı.

"Savak duruşmalardan ve mahkemelerden kaçınır, başka yöntemleri tercih eder ve çoğu katliamı gizli yapardı. Sonradan hiçbir şey belirlenemezdi. Katliamı kim yaptı? Hiç kimse bilmezdi. Suçlu kimdi? Hiç kimse suçlu değildi.

"Halk ordunun ve polisin üstüne silahsız yürüdü, çünkü teröre da-

yanamaz duruma gelmişti. Belki size çaresizlik gibi geliyordur bu, fakat bizim için hiçbir şeyin önemi kalmamıştı.

"Bilir misiniz, herhangi bir kimse Savak'dan söz etmişse, onunla konuşan kişi saatler sonra ona bakıp düşünmeye başlardı. Acaba bir ajan mı? Konuştuğum insan babam, kocam, en iyi arkadaşım olabilir. Kendi kendime şöyle derdim: Sakin ol, saçmalıktan başka bir şey değil bu; ama hiçbir şey beni yatıştırmaya yetmezdi, sürekli bunu düşünür dururdum. Herşey bozuktu, tüm rejim bozuktu; şunu da söylemem gerek, sağlığımıza, dengemize ne zaman kavuşacağımızı bilmiyorum. Yıllarca sürmüş bu diktatörlük bizleri psikolojik olarak yıktı ve normal hayata dönebilmemiz çok uzun zaman alacak."

Fotoğraf 8

Bu resim Şiraz'da devrimci bir komite binasının önündeki ilan tahtası üzerinde, parola, bildiri ve birkaç fotoğrafın yanında sallanıyordu. Bir öğrenciye resmin altına raptiyelenmiş el yazısını çevirmesini rica ettim. Şöyle dedi: "Burada, üç yaşında küçük bir çocuğun Savak'ın tutuklusu olduğu yazılı." "Ne! Üç yaşında bir tutuklu mu?" diye sordum. Öğrenci, "Bazen Savak tüm bir aileyi hapse tıkar, bu da öyle bir durum olabilir," dedi. Sonra yazıyı sonuna kadar okudu ve çocuğun anababasının işkence sırasında öldürüldüğünü söyledi. Şimdi, çeşitli polis belgeleri ve işkenceden kurtulmuş kişilerin açıklamalarıyla birlikte, Savak'ın cinayetleri hakkında birçok kitap yayınlanıyor. Bence en korkuncu üniversitenin önünde satılan ve Savak kurbanlarının vahşice parçalanmış vücutlarını gösteren renkli kartpostallardı. Timurlenk'ten altı yüzyıl sonra patolojik zulüm devam ediyor; belki bir derece makineleşme dışında hiç değişmemiş. Savak merkezlerinde keşfedilen en yaygın alet kurbanın, üzerine el ve ayaklarından bağlandığı ve "tava" adı verilen, elektrik gücüyle ısıtılan madeni bir tablaydı. Bu tablalar üzerinde pekçok kişi öldü. Çoğu kez sanık işkence odasına girmeden önce zaten çıldırıyordu —bekleyenler duydukları çığlıklara ve yanan etin kokusuna dayanamıyordu. Ne var ki, bu kâbus dolu toplumda teknolojik ilerleme, ortaçağa ait yöntemlerin yerine geçemiyordu.

İsfahan'da insanlar açlıktan kudurmuş kedilerle dolu kocaman çuvalların içine ya da zehirli yılanların arasına atılırdı. Böyle korkunç ve iğrenç olaylarla ilgili öyküler elbette bizzat Savak tarafından yayıldı ve yıllarca halk arasında dolaştı durdu. Söylentiler öyle korkutucu, devletin düşmanına ilişkin tanımlama öylesine gelişigüzel ve keyfiydi ki, herkes böyle bir işkence odasına düşebileceği korkusuyla yaşardı.

Fotoğraf 9

Bu resim 23 Aralık 1973'te çekilmiş: Şah bir sürü mikrofonla çevrelenmiş halde, gazetecilerle dolu bir salonda söylev veriyor. Bu olayda, çoğunlukla dikkatli ve düşünceli sessizliğiyle tanınan Muhammed Rıza duygularını, heyecanını – hatta gazetecilerin de farkettiği gibi sinirliliğini— gizleyemiyor. Gerçekte bu an çok önemli vebütün dünya için hayati sonuçlarla dolu. Şah yeni petrol fiyatlarını açıklıyor. Fiyat, iki aydan kısa bir süre içinde dört katına çıkmış; petrol ihracatından yılda beş milyar dolar kazanan İran, şimdi yirmi milyar dolar kazanacak. Üstelik bu muazzam gelirin yönetimi yalnız Şah'a ait olacak. Şah otokratik krallığında bu serveti istediği gibi kullanabilecek. İsterse bu serveti denize atabilir, dondurma yapımına harcayabilir ya da altın bir kasaya kilitleyebilir. Doğal olarak çok heyecanlı görünüyor —acaba bizlerden biri ansızın cebinde yirmi milyar dolar bulsa, ayrıca bu servetin düzenli, her yıl geleceğini ve daha da büyüyeceğini bilse nasıl davranırdı? Sonuçta Şah kellesini yitirme pahasına da olsa istediği gibi hareket etti. Ailesini, sadık generallerini ve güvenilir danışmanlarını toplayıp böyle bir servetten yararlanmanın en insaflı yöntemini hep birlikte düşünüp taşınmak yerine, kendisine ansızın olağanüstü bir esinin nasip olduğunu iddia eden hükümdar, (geri kalmış, düzensiz, yarı cahil, yoksul bir ülke olan) İran'ı otuz yıl içinde dünyanın beşinci süper devleti yapacağını herkese ilan etti. Aynı zamanda büyülü "Herkese Refah" parolasını kullanarak halkı arasında büyük umutlar uyandırdı. Başlangıçta, herkes Şah'ın gerçekten büyük varlık içinde olduğunun farkındayken, bu umutlar tümüyle boş hayal-

ler olarak görünmüyor.

Şah fotoğrafta görülen basın toplantısından birkaç gün sonra Alınan haber dergisi *Der Spiegel* ile bir görüşme yapar ve şöyle der: "On yıl içinde bizler, siz Alman, Fransız ve İngilizler'in şimdi sahip olduğunuz yaşam standardına erişeceğiz."

Gazeteci ona inanamayarak sorar: "Bunu on yıl içinde gerçekten başarabileceğinizi sanıyor musunuz, efendim?"

Şah, "Evet, elbette," diye cevap verir.

Şaşkın gazeteci o zaman şunu sorar: "Fakat Batı bugünkü hayat standardına ulaşmak için uzun yıllara ihtiyaç duydu. Siz zamanın üstesinden gelebilecek misiniz?"

Elbette.

Şimdi, Şah'ın artık ülkede bulunmadığı şu günlerde bu görüşmeyi düşünüyorum; etrafımda yarı çıplak, titreyen çocuklar var. Şiraz dışındaki küçük bir köyün bakımsız, kerpiç kulübeleri arasında balçık ve tezeğe basarak yürüyorum. Kulübelerin birinin önünde bir kadın gübreyi yuvarlak kalıplar haline getiriyor, bunlar kuruduktan sonra (bu petrol ve gaz dolu ülkede!) evin tek yakıtı olarak kullanılacak. İşte bu hüzünlü ortaçağ köyünden geçerken birkaç yıl önceki o görüşmeyi hatırlıyorum ve düşüncelerin en sıradanı aklıma geliyor: Saçmalıkların en büyüğü bile insanın uydurma gücünün ötesinde değildir.

Ancak şimdilik Şah kendisini saraya kilitliyor; kendi yurdunu yerle bir eden, beş yıl sonra devrilmesine yol açacak olan yüzlerce emir yağdırmaya başlıyor. Yatırımların iki katına çıkarılmasını emrediyor, büyük teknoloji iç alımları başlatıyor ve dünyanın en gelişmiş üçüncü ordusunu kuruyor. En modern donanımların sipariş edilmesini, kurulmasını ve kullanılmasını istiyor. Modern makineler, modern malzemeler üretecek ve İran üstün bir verimlilik sayesinde dünyayı batıracaktır. Şah atom santralları, elektronik fabrikaları, çelik fabrikaları ve büyük endüstri siteleri kurmaya karar verir. Bunca karardan sonra, Avrupa'daki nefis kış mevsimini fırsat bilip, St.Moritz'e kayak yapmaya gider. Ancak St.Moritz'deki alımlı ve zarif konağı artık huzurlu bir gizlenme ve sığınma yeri olmaktan çıkmıştır, çünkü bu yeni yalancı cennete ilişkin haberler bütün dünyaya yayılmış ve güç merkezlerini heyecanlandırmıştır. Elbette herkes şimdiden İran'dan koparacağı paraları hesaplamaya başlamıştır. Ciddi, saygın ülkelerin namuslu

ve zengin başbakan ve bakanları Şah'ın İsviçre'deki evinin kapısında kuyruğa girmişlerdir. Şah bir koltuğa oturmuş, ellerini şöminede ısıtırken getirilen öneri, teklif ve bildirileri dinliyor. Şimdi bütün dünya ona hayran. Önünde eğilen başlar, bükülen boyunlar, açılan eller. Şah başbakan ve bakanlara döner ve şöyle der: "Şimdi bana bakın ve beni iyi dinleyin, sizler yönetimden anlamıyorsunuz, işte bu nedenle hiç paranız yok." Şah Londra ve Roma'ya ders, Paris'e öğüt verirken Madrid'i azarlıyor. Dünya onu uysalca dinliyor, en sert uyarıları bile sineye çekiyor, çünkü İran çölünde yığılan altın piramidin cazibesi herşeye ağır basıyor. Tahran'daki büyükelçiler, bakanlarının kendilerine gönderdikleri telgraflar karşısında deliye dönüyorlar, çünkü hepsi parayla ilgili. Şah bize ne kadar para verebilir? Ne zaman ve hangi koşullarla? Vermeyecek mi diyorsunuz? O zaman ısrar edin Ekselans! Biz garantili hizmet sunuyoruz ve uygun tanıtım sağlayacağız! Zerafet ve ciddiyet yerine sonsuz bir itiş kakış; en alt düzeydeki İran bakanlarının bekleme salonlarını bile telaşlı bakışlar, terli eller dolduruyor. Biraraya toplanmış insanlar birbirlerinin ceketlerini çekiştiriyor ve bağrışıyorlar. Sıraya gir, sıranı bekle! Bunlar çok uluslu kurumların yönetim kurulu başkanları ve nihayet az çok saygın hükümetlerin delegeleridir. Birbiri ardından uçak, otomobil, televizyon ve kol saati fabrikaları öneriyor, sunuyor ve reklâmını yapıyorlar. Dünya sermayesi ve endüstrisinin tanınmış —üstelik normal koşullarda saygın— bütün lordlarına ilaveten ülke, önemsiz kişiler, züğürt dalaverecı ve dolandırıcılar, altın, mücevher, diskotek, pavyon, esrar, ustura sallama ve su kayağı uzmanlarıyla dolup taşıyor. Bu tür kişiler İran'a girmek için itişip kakışıyor; bir Avrupa havaalanında, kukuletalı öğrenciler onlara "ülkemizde halk işkenceden ölüyor, Savak tarafından kaçırılan kurbanların ölü mü, diri mi olduklarını kimse bilmiyor" gibi yazılar içeren broşürler uzattığı zaman hiç etkilenmiyorlar. Bu, kimin umurunda; herkes koparacağı paya bakıyor; üstelik herşey Şah'ın umut verici "Büyük Uygarlık Kurma" parolası doğrultusunda yapılmıyor mu? Bu sırada Şah da kış tatilinden iyice dinlenmiş ve mutlu olarak dönmektedir. Nihayet herkes onu övüyor; bütün dünya onun hakkında eserler yazıyor, parlak niteliklerini keşfediyor ve göklere çıkartıyor; ortalıkta bunca kötülük ve rezillik varken onun ülkesinde bunlardan eser bile olmadığına dikkat çekiyor.

Ne yazık ki hükümdarın memnuniyeti uzun sürmeyecek. Gelişme güvenilmez bir nehirdir, onun akıntılarına dalan herkes bunu bilir. Yüzeyde su düzgün ve tez akar, fakat kaptan dikkatsiz ya da düşüncesiz bir hareket yaparsa, nehrin ne kadar çok burgaç ve geniş sığlık içerdiğini öğrenir. Gemi bu tehlikelerle ne kadar sık karşılaşırsa, kaptanın alnındaki kırışıklıklar da o kadar artar. Kaptan yürekliliğini yitirmemek için şarkı söylemeye ve ıslık çalmaya devam eder. Gemi hâlâ ilerliyormuş gibi görünse de, aslında bir yere saplanıp kalmıştır. Geminin pruvası bir sığlığa takılmıştır. Ama bütün bunlar daha sonra gerçekleşecek. Bu arada Şah, milyarlar değerinde araç gereç satın alıyor, bütün kıtalardan yola çıkan malzeme dolu gemiler İran'a doğru ilerliyor. Ancak Körfez'e girdiklerinde anlaşılıyor ki küçük, demode limanlar bunca yükün altından kalkacak güçte değil (Şah bunun farkına varamamıştı). Birkaç yüz gemi denizde art arda sıralanıyor ve altı ay kadar orada öylece kalıyorlar; bu gecikme yüzünden nakliyat şirketlerine her yıl bir milyar dolar ödeniyor. Her nasılsa gemiler yavaş yavaş boşaltılıyor, ama tam bu sırada ambarların olmadığı keşfediliyor (Şah bunun farkına varamamıştı). Açık havada, çöl ortasında, kâbus gibi sıcak bir ülkede milyonlarca ton ağırlığında her türden yük güneşin altında yatıyor. Çabuk çürüyen gıda ürünlerinin ve kimyasal maddelerin yarısı boşa gidiyor sonunda. Geri kalan yükün şimdi ülkenin uzak yerlerine taşınması gerekmektedir ve tam o anda ulaştırma olanağı bulunmadığı ortaya çıkar (Şah bunun da farkına varamamıştı). Daha doğrusu, birkaç kamyon ve römork varsa da, ihtiyaca oranla bu yalnızca bir kırıntıdır. Bu nedenle Avrupa'dan iki bin traktör ve römork sipariş edilir, ancak bunları kullanacak sürücülerin olmadığı anlaşılır (Şah bunun da farkına varamamıştı). Epeyce tartışma ve danışma toplantısı yapıldıktan sonra, bir yolcu uçağı Seul'den kamyon şoförü getirmek üzere Güney Kore'ye gider. Artık araçlar çalışmaya ve yükü taşımaya başlamışlardır, fakat sürücüler birkaç kelime Farsça öğrendikten sonra, yerli sürücülerin yarısı kadar maaşa çalıştıklarını keşfederler ve takım taklavatı bırakıp Kore'ye geri dönerler. Bu kamyonlar, bugüne kadar kullanılmamış halde, toztoprak içinde, Bender Abbas-Tahran karayolunda bekleyip duruyor. Bununla birlikte, zaman içinde yabancı nakliyat şirketlerinin yardımı sayesinde dışardan alınmış fabrika ve makineler sonunda belirlenen hedeflerine ulaşırlar. Ondan

sonra sıra bunları monte etmeye geliyor. Ancak İran'ın bu iş için gerekli mühendis ya da teknisyenlere sahip olmadığı anlaşılıyor (Şah bunun da farkına varamamıştı). Mantıksal olarak bir Büyük Uygarlık yaratmaya girişen kişinin, yerli bir aydınlar sınıfı kurmak için işe halkı ve uzmanlar kadrosunu eğitmekle başlaması gerekir. Fakat bu kesinlikle kabul edilemeyen bir düşünce türüydü. Yeni üniversite ve politeknik okullar aç da, herkes başına iş mi açsın, her öğrenci bir asi, işe yaramaz, serbest düşünceli biri mi olsun? Şah kendi bedenine indirilecek bir kamçı örmek istemezdi elbette. Onun daha etkili bir yöntemi vardı —öğrencilerin çoğunu vatandan uzak tutardı. Bu görüş açısından bakıldığında ülke eşsizdi. Yüz binden fazla İranlı genç Avrupa ve Amerika'da öğrenim görüyordu. Bu tutum ulusal üniversiteler kurmaktan çok daha pahalıya patladı. Bununla birlikte, rejime bir derece dinginlik ve güven sağladı. Bu gençlerin çoğu asla geri dönmedi. Bugün San Francisco ya da Hamburg'da, Tebriz ya da Meşhed'dekinden daha fazla İranlı doktor çalışmaktadır. Onlar Şah'ın vermek istediği yüksek maaşlar için bile geri dönmediler. Çünkü Savak'tan korkuyorlardı ve hiç kimsenin ayaklarına kapanmak istemediler. Vatanında yaşayan bir İranlı, ülkenin en iyi yazarlarının eserlerini okuyamazdı (çünkü bu kitaplar yalnız dış ülkelerde yayınlanırdı). Seçkin yönetmenlerin filmlerini göremezdi (çünkü bu filmlerin İran'da gösterilmelerine izin verilmezdi), aydınların sesini duyamazdı (çünkü onlar mutlak bir sessizliğe mahkûm edilirdi). Şah halka Savak'la mollalar arasında bir tercih yapma seçeneğini bıraktı. Halk da mollaları tercih etti. Bir diktatörlüğün yıkılışıyla tüm sistemin bir rüya gibi sona ereceği yanılsamasına kapılınmamalıdır. Gerçekten de sistemin tüm maddi varlığı yok olur. Ancak, psikolojik ve sosyal ürünleri yıllarca sürer gider, hatta bilinç dışında var olan bir davranış şeklinde ayakta kalır. Aydınlar sınıfını ve kültürü tahrip eden bir diktatörlük, ardında, herhangi bir düşünce ağacının kolay kolay büyüyemeyeceği verimsiz ve çorak bir toprak bırakır. Saklandıkları köşelerden, böyle bakımsız topraklardan çıkıp gelenler en iyi kişiler değil, çoğu zaman kendilerini en güçlüler olarak kanıtlayanlardır; yeni değerler yaratanlar değil, kalın derileriyle iç dirençleri hayatta kalmalarını sağlamış olanlardır yalnızca. Böyle durumlarda tarih bazen, kırılması tüm bir çağ boyu sürebilecek trajik bir kısır döngü içinde dönmeye başlar. Ancak şimdilik burada durup birkaç

yıl geriye gitmeliyiz; çünkü olayların ötesine geçip Büyük Uygarlık'ı yıkıverdik, oysa önce o Uygarlık'ı kurmamız gerekiyor. İyi de, uzmanların bulunmadığı ve milletin bütün hevesine rağmen eğitim alabileceği hiçbir kurumun bulunmadığı bu yerde, böyle bir uygarlığı nasıl kurabiliriz? Hülyasını gerçekleştirmek için Şah'ın en azından yedi yüz bin uzmana derhal ihtiyacı vardı. Birinin aklına uygun ve güvenli bir fikir geldi: Uzmanların ithal edilmesi. Bu kararda en büyük etken güvenlik konusuydu; ne de olsa işlerini yapmayı, para kazanmayı ve vatanlarına dönmeyi tasarlayan yabancıların kesinlikle suikast ve isyan düzenlemeyeceklerinden ya da Savak'a karşı gelmeyeceklerinden, ona dil uzatmayacaklarından emin olunabilirdi. Genelde, örneğin Ekvatorlular Paraguay'ı, Hintliler de Suudi Arabistan'ı kurabilselerdi, dünyadaki devrimler sona ererdi. Karıştır, birbirine kat, yeniden yerleştir, dağıt, huzura kavuşursun. Böylece onbinlerce yabancı, ülkeye girmeye başladı. Uçaklar birbiri arkasından Tahran havaalanına iniyor: Filipinler'den işçiler, Yunanistan'dan mühendisler, Norveç'ten elektrik teknisyenleri, Pakistan'dan muhasebeciler, İtalya'dan makine teknisyenleri, ABD'nden askeri personel ülkeye geliyor. Şimdi Şah'ın bu dönemle ilgili resimlerine bakalım: Münihli bir mühendisle, Milanolu bir kalfayla, Bostonlu bir vinç operatörüyle, Kuznetskli bir teknisyenle görüşüyor. Bu resimlerdeki İranlılar kim? Şah'ı koruyan Bakanlar ve Savak ajanları. Bu resimlerde yer almayan vatandaşlarıysa şaşkınlıkla resimlere bakıyor. Bu yabancılar sürüsü ne kadar alçakgönüllü davransa da, teknik uzmanlığı, hangi düğmelere basacağını, hangi manivelaları kaldıracağını, hangi kabloları bağlayacağını bilmesi sayesinde ortalığa hâkim olmaya başlıyor ve İranlılar'ı bir aşağılık duygusuna sürüklüyor. "Yabancı bilir, ben bilmem." İran gururlu bir ulus, onuru konusunda son derece hassas. Bir İranlı bir şeyi yapamadığını asla kabul etmez; böyle bir itiraf itibar yitirmek ve büyük bir utanç demektir. Acı çeker, bunalır ve sonunda nefret etmeye başlar. İranlılar hükümdarlarına yön veren düşünceyi hızla kavradılar. Siz hepiniz, yalnızca caminin gölgesinde oturun ve koyunlarınızı güdün, çünkü yararlı olabilmeniz için bir yüzyıl geçmesi gerek! Öte yandan ben yabancıların yardımıyla on yıl içinde koca bir imparatorluk kuracağım. Bu nedenle Büyük Uygarlık fikri, İranlılar'a herşeyin ötesinde büyük bir aşağılanma gibi geldi.

Fotoğraf 10

Bu aslında tam bir fotoğraf değil, daha çok bir yağlıboya röprodüksiyon. Bu resimde acemi ressam, Şah'ı Napolyon'u andıran bir pozda çizmiş (sanki atına binmiş Fransız İmparatoru zafer kazandığı savaşlardan birini yönetiyor). İran Enformasyon Bakanı bu resmi çoğaltıp dağıtmış; böyle benzetmelerden övünç duyduğundan Şah da bu işi onaylamış olmalı. Göğsünde, altın sırmalar arasına takılmış madalya ve şeritler bulunan özenle dikilmiş üniformasıyla Muhammed Rıza'nın çekici ve atletik siluetini vurguluyor. Resim onu en gözde rolünde gösteriyor: Ordunun başkomutanı. Şah kuşkusuz her zaman halkının refahını düşündü, ülkesinin hızlı kalkınmasıyla ilgilendi; ancak bunların hepsi milletin babası olma rolünden doğan ağır sorumluluklardı; oysa onun asıl merakı, gerçek tutkusu orduydu. Bu da çıkara dayanmayan bir büyülenme değildi. Ordu sürekli tahtın temelini oluşturmuş ve yıllar geçtikçe de Şah'ın desteği haline gelmişti. Ordu dağıldığı anda Şah'ın hayatı sona erdi. Yine de "ordu" deyimini kullanırken bir an duraksıyorum, çünkü bu deyim yanlış çağrışımlara yol açabilir —söz konusu ordu yalnızca yurt içindeki terörün bir aracı, yani kışlalarda yaşayan bir tür polis gücüydü. Bu nedenle millet, Şah'ın eninde sonunda halkın sırtını parçalayacak daha kalın ve acı verici bir kamçıyı salladığını sezerek, ordunun aşırı derecede gelişmesini korku ve yılgınlıkla izledi. Orduyla (kendi içinde sekiz türü bulunan) polis arasındaki ayrım yalnızca biçimseldi. Diktatörün yakın dostları, generalleri, polisin her türüne komuta ediyordu. Ordunun da Savak gibi büyük ayrıcalıkları vardı. (Bir doktor şöyle bir anısını anlattı: "Fransa'da çalıştıktan sonra İran'a döndüm. Bir gün eşimle birlikte sinemaya gittik, bilet almak için sırada bekliyorduk. Bir astsubay geldi, herkesin önüne geçip dosdoğru gişeye gitti. Ben kendimi tutamayıp uyarıda bulundum. Astsubay bana doğru gelerek suratıma bir şamar attı. Bense orada dikilip bunu sineye çekmek zorunda kaldım, çünkü sıradakiler herhangi bir itirazın bana hapsi boylatacağı konusunda beni uyardılar.") Nitekim, Şah üniformalı olduğu zaman çok keyifliydi ve zamanının çoğunu orduya adardı. Yıllardır en gözde uğraşı, Batı'nın

çok miktarda ürettiği, tüccar ve fabrikatörlerce reklâmı yapılan en yeni silah türlerini gösteren dergileri okumak olmuştu. Şah bütün bu dergilere abone olur ve onları baştan sona kadar okurdu. Uzun yıllar, hoşuna giden her öldürücü oyuncağı satın almak için yeterli paraya sahip olmadan çok önce bu dergileri okurken, Amerikalılar bana bu tankı ya da şu uçağı verecek diye hayal kurabiliyordu yalnızca. Gerçekten de Amerikalılar ona pekçok şey verdi, ancak arada sırada bir senatör kalkıp Şah'a çok fazla silah gönderdiğinden dolayı Pentagon'u eleştirirdi. Bu eleştiriden sonra nakliyat kısa bir süre için de olsa durur-du. Fakat şimdi Şah, petrol sayesinde zenginleşiyor ve tüm sorunları çözülüyordu. Dergileri ve silah kataloglarını daha fazla okumaya başladı. Tahran'dan sel gibi sipariş geliyordu. İngiltere'nin kaç tankı var? Bin beş yüz mü? İyi, ben iki bin tane sipariş veriyorum. Almanya kaç topa sahip? Bin mi? Tamam, bizim için bin beş yüz tane sipariş edin. Neden hep İngiliz ve Alman ordularından daha fazla? Çünkü biz dünyadaki üçüncü en iyi orduya sahip olmalıyız. Ne yazık ki birinci ya da ikinci olamıyoruz, fakat üçüncü olabiliriz ve olacağız. Bunun üzerine insanoğlunun üretebileceği en modern silahları taşıyan gemiler tekrar yola çıkıyor, uçaklar havalanıyor ve kamyonlar İran yönünde ilerliyor. Fabrika kurmak yorucu olduğundan tankların miktarı daha da cazip görünüyor. Böylece İran hızla her tipte silah ve askeri malzemenin bulunduğu büyük bir sergi haline geliyor. "Sergi" tümüyle uygun bir terim, çünkü bütün bunları korumak ve emniyete almak için ambar, cephane ve hangarlar yok. Sonunda ortaya çıkan, benzersiz bir manzaradır. Bugün bile Şiraz'dan İsfahan'a giderken, anayolun sağına park etmiş yüzlerce helikopter görürsünüz. Ne var ki, kumlar bu hareketsiz makineleri yavaş yavaş örtmektedir.

Fotoğraf 11

Tahran'ın Mehrabad havaalanında bir Lufthansa uçağı. Bir reklâma benziyor, ancak bu durumda reklâm gereksiz, çünkü bütün biletler satılmış. Bu uçak her gün Tahran'dan kalkar ve öğleyin Münih'e iner. Havaalanında bekleyen limuzinler öğle yemeği için yolcuları zarif lo-

kantalara taşır. Yemekten sonra herkes aynı uçakla Tahran'a geri döner ve akşam yemeğini evinde yer. Hiç de pahalı bir eğlence değildir; bu kısa gezinti adam başına yalnız iki bin dolara mal olur. Şah'ın himayesindeki kişiler için böyle bir masraf hiçbir şey sayılmaz. Aslında öğle yemeği için Münih'e gidenler yalnızca sarayın aşağı tabakasına mensup kişilerdir. Biraz daha yüksek mevkidekiler böyle uzun yolculukların sıkıntılarına her zaman katlanmak istemeyebilirler. Bir Air France uçağı onlar için Paris'in Maxim lokantasından aşçı ve garsonlarla birlikte yemek getirir. Böyle kaprislerin bile olağanüstü bir özelliği yoktur. Muhammed Rıza ve adamlarının yığmakta olduğu masalsı servetin içinde kuruş bile etmez. Tipik bir İranlı'nın gözünde Büyük Uygarlık, yani Şah'ın Devrimi, herşeyden önce, seçkin tabakanın kendisini oyalamakta kullandığı bir Büyük Soygun'du. Yetkili herkes hırsızlık yaptı. Kim memur olup da hırsızlık yapmazsa başı derde girerdi: Herkesi kuşkulandırırdı. Diğerleri onu, kimin ne kadar çaldığını öğrenip haber vermesi için gönderilmiş bir casus sanırlardı, çünkü düşmanların bu tür bilgilere ihtiyacı vardı. Böyle bir kişiden mümkün olduğu anda derhal kurtulurlardı —çünkü o, düzeni bozardı. Böylece tüm değerler tersine işlemeye başladı. Kim dürüst olmaya çalıştıysa satın alınmış bir casusa benzetildi. Birisi rüşvet yememişse bunu herkesten gizlemek zorundaydı, çünkü saflık ayıplanıyor ve iki yüzlülük olarak görülüyordu. Daha yüksek makamlardakilerin cepleri daha da doluydu. Bir fabrika kurmak, bir firma açmak ya da örneğin pamuk yetiştirmek isteyen biri Şah'ın ailesine ya da yüksek rütbelilerden birine hediye olarak kazancının bir kısmını vermek zorundaydı. Halk bunu seve seve verdi, çünkü iş yürütmek yalnızca sarayın desteğiyle mümkündü. Para ve nüfuz sayesinde her engel aşılabilirdi. Nüfuz satın alınabilir, serveti çoğaltmak için kullanılabilirdi. Şah'ın, ailesinin ve bütün seçkin tabakanın çekmecesine akmış olan para nehrini hayal etmek bile güçtür. Şah'ın ailesine verilen rüşvetler 100 milyon doları aştı. Başbakanlar ve generaller 30 ile 50 milyon dolar arasında rüşvetler aldı. Alt kademelere indikçe rüşvetin miktarı azalıyordu, ancak daima mevcuttu. Fiyatlar yükseldikçe rüşvet de arttı; sıradan insanlar kazançlarının gittikçe artan bir kısmının rüşvet mabedini beslemek için harcandığından şikayetçiydiler. Çok eskiden İran'da, kimi görevleri açık artırmayla satma geleneği vardı. Şah valilik görevi için bir taban

fiyat bildirir, kim en yüksek fiyatı verirse o vali olurdu. Vali daha sonra Şah'a gitmiş olan parayı (faiziyle birlikte) kurtarmak için kendi uyruklarını soyardı. Şimdi bu gelenek yeni bir şekilde tekrar uygulanmaya başladı: Şah insanları, özellikle askeri anlaşmaların pazarlığını yapmaya göndererek satın alıyordu.

Şah'ın büyük serveti, tarihçi ve sosyologlar tarafından eskiden bilinmeyen yeni bir sınıfın tanımlanması olanağını yarattı: petro-burjuvazi. Ender bir toplumsal olgu olan bu sınıf hiçbir şey üretmez ve tüm uğraşını aşırı tüketim oluşturur. Bu sınıfın yükselişi ne (derebeylikteki gibi) sosyal bir çatışmaya ne de (endüstri ve ticaretteki gibi) rekabete bağlıydı; yalnızca Şah'ın lütfu ve bağışı için girişilen dalaşma ve rekabete dayanıyordu. Böyle bir terfi tek bir gün, hatta birkaç dakika içinde gerçekleşebilirdi. Şah'ın sözü ya da imzası yeterliydi. Hükümdarı fazlasıyla kıvançlandırabilenler, en çok ve en coşkulu biçimde övebilenler, onu sadakat ve bağlılıklarına inandırabilenler petro-burjuvaziye yükselmeyi hak ederdi. Bu mülk sahibi sınıf, petrol gelirlerinin önemli bir kısmını hızla kendine mal ediyor ve ülkenin hissedarı oluyordu. Bu kişiler lüks villalarında İran'a gelen ziyaretçileri eğlendirir, konuklarının ülke hakkındaki düşüncelerini olumlu yönde etkilemeye çalışırlardı (gerçi ev sahibi olarak kendi kültürlerinden haberdar oldukları pek söylenemezdi). Onlar uluslararası bir görgüye sahiptiler ve Avrupa dillerini konuşurlardı — Avrupalılar'ın onlara güvenmesi için bundan daha iyi bir neden olabilir mi? Ancak bu tür karşılaşmalar ne kadar da yanıltıcıdır; bu villalar yakında sesini duyuracak ve dünyayı sarsacak olan yerel gerçeklerden ne kadar da uzaktır! Nefsini koruma içgüdüsünün yönlendirdiği bu sınıfın, kendi yaşamının da, parıltısı kadar kısa ömürlü olacağına ilişkin önsezileri vardır. Bu sınıf ta başından beri bavullarının üstünde oturur, ülke dışına para kaçırır, Avrupa'da, Amerika'da mal mülk satın alır. Yine de çok parası olduğundan servetinin bir kısmını ülkesinde keyifli bir yaşam sürmek üzere özel bir amaç için kullanabilir. Böylece Tahran'da her turisti şaşkına çevirecek kadar konforlu ve gösterişli, fazlasıyla lüks semtler ortaya çıkmaya başlar. Evlerin çoğunun bir milyon doların üzerinde maliyeti vardır. Bu semtler tüm ailelerin dar, kalabalık, elektrik ya da sudan yoksun kulübe ve barakalarda toplandığı bölgelerden yalnızca birkaç yüz metre ötede kurulur. Normal olarak, bu ayrıcalıklı harcama

gücü, bu büyük açgözlülük sessiz ve tedbirli bir biçimde sürdürülmelidir —ele geçir, sakla, ortada bir şey bırakma. Büyük bir ziyafet çek, fakat önce perdeleri kapa. Kendin için kur evini, fakat başkalarını kışkırtmamak için ormanın derinlerine git. Böyle olması gerekir, ama burada böyle yapılmaz. Burada gelenek göz kamaştırmayı, halkı şaşırtmayı, herşeyi sergilemeyi, tüm ışıkları yakmayı, insanları sersemletmeyi, dize getirmeyi, mahvetmeyi, ezmeyi emreder. Eğer bir şey gizli gizli, söylentilerle yayılarak yaşanacaksa, ona sahip olmanın ne anlamı vardır? Hayır! Böyle elde etmek, hiç sahip olmamak demektir! Gerçekten sahip olmak, boru çalmak, başkalarının gelip, gözleri dışarı uğrayıncaya kadar ısrarla bakmalarına izin vermektir. Nitekim, sessizce seyreden ve giderek düşmanlığı artan bir halkın huzurunda bu yeni sınıf, İran tarzı bir *dolce vita* sergilemeye başlar; sefahatı, açgözlülüğü ve utanmazlığı hiçbir sınır tanımaz. Bu da yaratıcısı ve koruyucusuyla birlikte sınıfın bizzat kendisinin de içinde yanıp kül olacağı bir yangını körükler.

Fotoğraf 12

Bu resim devrim sırasında muhalif bir ressamın çizdiği bir karikatürün kopyası. Tahran'da bir caddeyi gösteriyor. İştahla benzin yutan, bütün yolu işgal eden geniş Amerikan arabaları cadde boyunca gizlice ve sinsice süzülüyor. Kaldırımlarda yüzlerinden bezginlik okunan insanlar var. Her biri elinde bir araba parçası tutuyor; bir kapı kolu, vantilatör kayışı ya da vites kolu. Resmin altında şunlar yazılı: "Herkese bir Peykan" (Peykan, az masraflı İran arabasıdır). Şah servete kavuşunca her İranlı'nın bir arabası olacağını öne sürdü. Karikatür bu sözün nasıl yerine getirildiğini gösteriyor. Caddenin yukarısında, öfkeli Şah bir bulutun tepesinde oturuyor ve başının tam üzerindeki yazıda şunlar okunuyor: "Muhammed Rıza, ilerlemenin varlığını kabul etmeyen ülkesine fena halde kızgındır." Bu ilginç bir tablo; İranlılar'ın Büyük Uygarlık'ı nasıl yorumladıklarını gösteriyor: Büyük Adaletsizlik olarak. Süregiden durum, hiçbir zaman eşitliği tatmamış bir toplumda daha da büyük uçurumlar yaratıyordu. Elbette Şahlar her zaman

herkesten daha fazla servete sahip olmuştu, ancak onları kodaman olarak düşünmek zordu. Eski Şahlar sarayı saygın bir konumda tutmak için ayrıcalıkları satışa çıkarmışlardı. Şah Nasıreddin Paris genelevlerinde o kadar çok borca girdi ki, kendini kurtarmak ve vatanına dönmek için Fransızlar'a arkeolojik kazı yapma ve her buldukları sanat eserine elkoyma haklarını sattı. Ancak bütün bunlar eskidendi. Şimdi, 1970'lerin ortasında, İran servetin odağı haline gelmiştir. Ama Şah ne yapıyor? Paranın yarısı orduya, bir miktarı seçkinlere gidiyor, geri kalanı da kalkınmaya ayrılıyor. Fakat bu sözcük ne anlama gelir? "Kalkınma", tartışılamaz, soyut bir kavram değildir. Daima bir şey adına, birilerine uygulanır. Kalkınma, bir toplumu zenginleştirebilir, hayatı daha iyi, özgür, adil kılabilir —ancak bunların tamamen tersini de yapabilir. Otokrat toplumlarda bu böyledir (bu toplumlarda seçkinler sınıfı, çıkarlarını, kendi egemenliklerini garanti eden devlet yetkililerinin çıkarlarıyla eşdeğer tutar); böyle toplumlarda kalkınma, devleti ve onun baskı aygıtını güçlendirmeye yöneliktir; diktatörlüğü, boyun eğdirmeyi, anlamsızlığı, belirsizliği ve hayatın yararsızlığını pekiştirir. İran'da Büyük Uygarlık olarak paketlenip satılan kalkınma, tümüyle bu yolda ilerledi. İranlılar, büyük fedakârlıklar pahasına ayaklandıkları ve bu kalkınma modelini yok ettikleri için suçlanabilirler mi?

Notlardan 6

Şii, herşeyden önce kızgın bir muhaliftir. Başlangıçtaki Şiiler, Hazreti Muhammed'in damadı, sevgili kızı Fâtımâ'nın kocası Ali'nin dostları ve taraftarlarından oluşmuş küçük bir gruptu. Hz. Muhammed bir erkek varis bırakmadan ve belirli bir halef seçmeden öldüğü zaman Müslümanlar, İslam dünyasının en önemli şahsiyeti Peygamber'in mirası konusunda, kimin halife ya da müminlerin lideri olacağı konusunda çekişmeye başladılar. Ali'nin yandaşları (Şii, "yandaş" demektir) bu mevki için kendi liderini desteklerken şunu savunur: Ali, Peygamber ailesinin tek temsilcisi, Hz.Muhammed'in iki torunu Hasan ve

Hüseyin'in babasıdır. Bununla birlikte Sünni Müslüman çoğunluk Şiiler'in sözlerine yirmi yıl boyunca kulak asmaz ve art arda Ebubekir, Ömer ve Osman'ı halife olarak seçer. Ali sonunda halife olur; ancak beş yıl sonra bir katil, başını zehirli bir kılıçla yararak öldürdüğü zaman halifeliği sona erer. Ali'nin iki oğlundan biri olan Hasan zehirlenecek, Hüseyin ise savaşta ölecektir. Ali ailesinin yokoluşu, Şiiler'i başa geçme olanağından yoksun bırakır ve iktidar Sünni Emevi, Abbasi ve Osmanlı hanedanlarının eline geçer. Hz. Muhammed'in yalın ve ılımlı bir kurum olarak düşündüğü halifelik babadan oğula geçen bir krallığa dönüşür. Bu durum karşısında galip gelen halifelerin, sonradan görme hayat tarzından korkan köle, sofu, yoksul Şiiler muhalefet yanlısı olurlar.

Bütün bunlar yedinci yüzyılın ortasında olmuş, ancak günümüze kadar, yaşayan ve heyecanlı bir tarih olarak sürmüştür. Dindar bir Şii, inancından söz ederken, sürekli geride kalmış çok eski tarihlere başvurur, Hüseyin'in başının kesildiği Kerbela katliamını yaşlı gözlerle anlatır. Kuşkucu ve şakacı bir Avrupalı şöyle düşünür: Tanrım, bugün bunların anlamı yok ki! Fakat bu düşünceleri yüksek sesle dile getirirse, Şiiler'in öfkesini ve nefretini arttırmaktan başka birşey yapmış olmaz.

Şiiler'in gerçekten feci bir yazgıları vardır, ayrıca tarihsel haksızlıkların ve şanssızlıkların yanı sıra, o facia duygusu bilinçlerinde derin bir yara açmıştır. Dünya, asırlarca kötü yazgıya boyun eğmiş —her fırsat ellerinden kaçmış, her umut ışığı yanar yanmaz sönmüş— toplumlarla doludur. Bu insanlar bir tür kötü yazgının damgasını taşır gibidirler. Şiiler'in durumu işte böyledir. Belki bu nedenle tavırları tam ciddiyet, inanç, ilkelerine sıkı sıkıya bağlılık ve hüzün (bu kuşkusuz yalnızca bir izlenim) ifade eder.

Şiiler, (bütün Müslümanlar'ın onda dokuzu Sünnidir, Şiiler yalnız onda birini oluşturur) muhalefeti yükseltir yükseltmez, zulüm başlar. Günümüze dek, yüzyıllardır uğradıkları katliamların anısını yaşayagelmişlerdir, bundan dolayı kendilerini kenar mahallelerde gizler, yalnız kendilerinin anladığı işaretleri kullanır ve elbirliğiyle gizli çalışma yöntemleri uygularlar. Ancak başları felaketten kurtulmaz.

Yavaş yavaş daha iyi bir yaşam olanağına sahip olacakları güvenli yerler aramaya başlarlar. Ulaşımın güç ve yavaş olduğu, uzaklık ve

boşluğun etkili bir yalıtım, bir duvar oluşturduğu zamanlarda, Şiiler (önce Şam, sonra Bağdat'taki) güç merkezlerinden mümkün olduğu ölçüde uzaklara taşınmaya çalışmışlardır. Dağ ve çölleri aşıp, bütün dünyaya yayılır ve adım adım yeraltına inerler. Böylece bugüne kadar süregelen Şii Yayılması ortaya çıkar. Şiiler'in destanı inanılmaz özveri, cesaret ve manevi güçle ilgili eylemlerle doludur. Göçebe toplumun bir kısmı doğuya gider. Dicle ve Fırat'ı aşıp Zagros dağlarından geçerek İran'ın çorak ovasına ulaşır.

O sırada Bizans ile yüzyıllarca sürmüş savaşlardan bitkin ve yakıp yıkılmış bir halde çıkan İran, yeni dini, İslamiyet'i yaymakta olan Araplar tarafından fethedilmektedir. Bu süreç, sürekli bir savaş içinde ağır ağır devam etmektedir. O zamana kadar İranlılar'ın resmî dini, hüküm süren Sasani hanedanına ait Zerdüşt dini olmuştur. Şimdi ise yeni ve yabancı bir rejime ait başka bir resmî din —Sünni Müslümanlık— onlara zorla kabul ettiriliyor. Bu, yağmurdan kaçarken doluya tutulmaya benzer.

Fakat tam bu sırada hâlâ üzerlerinde cehennemin görünür izlerini taşıyan yoksul, bitkin ve sefil Şiiler ortaya çıkar. İranlılar, Şiiler'in Müslüman kişiler, ayrıca (iddia ettikleri gibi) tek gerçek Müslümanlar, uğruna canlarını verecekleri bir inancın tek koruyucuları olduklarını öğrenirler. Peki der İranlılar, topraklarımızı işgal eden Arap kardeşlerinize ne demeli? Şiiler öfkeyle cevap verir: Ne kardeşi? Araplar Sünni, zorba ve zalimdir. Ali'yi öldürüp iktidarı ele geçirdiler. Hayır, biz onları tanımayız. Biz onlara karşıyız. Şiiler bunu ilan ettikten sonra uzun yolculuğun yorgunluğunu gidermek için dinlenmek ve bir testi soğuk su içmek isterler.

Bu yeni gelen çıplak ayaklıların sözleri, İranlılar'ı yepyeni düşüncelere yöneltir. Resmî bir Müslüman olmaksızın Müslüman olabilir, hatta muhalif bir Müslüman bile olabilirsiniz. Bu da sizi daha geçerli bir Müslüman kılabilir! İranlılar, yoksul, haksızlığa kurban gitmiş Şiiler'e sempati duyarlar. Kendileri de yoksuldurlar, haksızlık kurbanıdırlar. Savaş onları mahvetmiştir ve ülkelerini işgalciler yönetmektedir. Bu durum karşısında, sığınak arayan ve onlara güvenen bu sürgünlerle aralarında hemen bir ortak yan bulurlar. İranlılar Şii vaizleri dinlemeye başlar ve sonunda onların inançlarını kabul ederler.

Bu ustaca harekette, insan İranlılar'ın zekâ ve bağımsızlığını göre-

bilir. Onlar boyun eğmek zorunda kaldıkları koşullar altında bile bağımsızlıklarını korumak için özel bir yeteneğe sahiptir. Yüzyıllarca yenilginin, saldırganlığın ve bölünmenin kurbanı olmuşlardır. Asırlar boyu yabancılar ya da yabancılara bağlı yerel rejimler tarafından yönetilmişler, fakat yine de kendi kültürlerini, dillerini ve etkin kimliklerini korumuşlardır; ayrıca uygun koşullarda hiç yoktan yeniden var olabilecek manevi güce sahiptirler. Yirmi beş yüzyıllık kayıtlı tarihinde İran, kendine hükmetmeye çalışmış herkesin üstesinden gelmeyi başarmıştır. Bazen hedefe ulaşmak için isyan ve devrim silahlarına başvurmak zorunda kalır ve bunu da pekçok kan dökerek öder. Ara sıra pasif direnişe geçer ve bu durumda özellikle tutarlı, radikal bir taktik uygularlar. Dayanılmaz bir otoriteden usandığında, bütün ülke donup kalır, bütün ulus görünmez bir eylem yapar. Otorite emir verir, kimse dinlemez; kaşlarını çatar, kimse bakmaz; sesini yükseltir, kimse duymaz. Sonunda otorite iskambil kağıtlarından yapılmış bir bina gibi yıkılır gider. Bununla birlikte, en yaygın İran taktiği, yabancının kılıcını kendilerine özgü bir silah haline sokan etkin bir asimilasyon, bir özümsemedir.

Arap fethinden sonra da böyle olmuştur. İşgalcilere, demek İslamiyet'i istiyorsunuz, öyle olsun, derler —ama kendi milli biçimimize uygun, bağımsız ve isyankâr bir nitelikte. Bizim inancımız olacak; ama bizim ruhumuzu, kültürümüzü ve bağımsızlığımızı gösteren, İran'a özgü bir inanç olacak. Bu felsefe, İslamiyet'i benimseme yolunda İran'ın kararının temelini oluşturur. İranlılar İslamiyet'i Şii tarzıyla kabul ederler: yani hakkı yenenin ve zaptedilenin inancı, çekişme ve direnmenin aracı, farklılığını ve onurunu korumak istediği için ilkelerinden vazgeçmeyecek, bunun için acı çekmeye hazır, gururlu bir halkın ideolojisi olarak. Şiilik İranlılar'ın yalnızca ulusal dini değil, ayrıca onların sığınağı, ulusun hayatta kalmasının, gerektiği anlarda mücadele edebilmesinin ve kurtuluşunun da bir yöntemidir.

İran kendisini İslam imparatorluğunun en dur durak bilmez iline dönüştürür. Burada daima fesat kurulur, hep bir ayaklanma vardır, maskeli haberciler bir ortaya çıkar; bir gözden kaybolur, gizli bildiri ve broşürler elden ele gezer. İşgalci makamların temsilcileri, Arap valiler, etrafa terör saçar ve hep umduklarının tersi sonuçlarla karşılaşırlar. İranlı Şiiler bu resmî teröre cevap olarak tek cepheden bir saldırı

başlatamaz, çünkü güçleri yetmez. Şii topluluğun bir bölümü bundan sonra —deyim yerindeyse— sanki terörist bir örgüt olacaktır. Günümüze dek İran'da korku ya da acıma tanımayan küçük, suikastçı örgütler etkinlik göstermiştir. Ayetullahlara yüklenen cinayetlerin yarısı bu grupların aldığı kararlar yüzünden işleniyor. Tarihte Şiiler genellikle bir savaş aracı olarak bireysel terörün kuramı ve pratiğini oluşturan kişiler olarak görülür.

Coşku, ortodoksluk ve doktriner namusa duyulan saplantılı ve fanatik ilgi, Şiiler'i en iyi tanımlayan niteliklerdir. Çünkü Şiiler sürekli zulmedilen, dışarı sürülen ve yaşama uğruna savaşmaya zorlanan bütün grupları temsil eder. Zulme uğrayan kişi, seçiminin doğruluğuna sarsılmaz bir inanç duymadan hayatta kalamaz. Bu seçimi yapmasına yol açan değerleri korumalıdır. Bundan dolayı bütün bölünmelerin — Şiilik bunların düzinelercesini yaşamıştır— ortak bir tek yanı vardır: Hepsi, bizim için tanıdık olan terimle, aşırı solcudur. Daima fanatik bir grup ortaya çıkar, diğer dindaşlarını, körelmiş yurtseverliklerinden, inancın gereklerini önemsemeyip işin kolayına kaçmalarından dolayı suçlar. Bölünme baş gösterince en coşkulu sofular (kendileri de canlarının alınmasına o kadar yakın olduklarından) İslam'ın düşmanlarını öldürmek, kötü yola sapmış kardeşlerinin ihanetini ve haylazlığını kanla ödetmek için silahlanırlar.

İranlı Şiiler sekiz yüzyıldır yeraltındaki dehlizlerde yaşam sürdürmüşlerdir. Hayatları ilk Hıristiyanlar'ın acı ve kederlerini anımsatır insana. Bazen tümüyle yok edileceklermiş, onları bir soykırım bekliyormuş gibi görünür. Yıllarca mağaralarda, dağlarda yaşamış, kovuklarda açlıktan ölmüşlerdir. O yıllardan kalma yılgınlık ve umutsuzluk dolu şarkı ve türküleri dünyanın sonunun habercisi gibidir.

Ancak daha sakin devirler de gelip geçmiş ve sonunda İran, entrikacı Şiiler arasında barınak, cesaret ve destek bulmak amacıyla dünyanın her köşesinden gelen Müslüman muhaliflerin yatağı haline gelmiştir. Bu kişiler entrika konusunda eğitim veren büyük Şii okulunda dersler almışlardır. Örneğin hayatta kalmaya yardımcı olan gizlenme (*tagşiye*) ilkesinde uzmanlaştılar. Bu ilke bir Şii'ye güçlü bir düşmanıyla karşılaştığında, kendini ve halkını koruyabilmesi amacıyla, egemen dini kabul edip ona inanan birisiymiş gibi davranma olanağı verir. Şiilik ayrıca düşmanı şaşırtma sanatını (*kitman*) öğretir; bu yolla Şii

kendi inançlarını yalanlayabilir ve tehdit karşısında bir aptalmış gibi davranabilir. Böylece İran, öğretmek, tapınmak, dua etmek, kehanette bulunmak amacıyla her yoldan ülkeye giren hükümet karşıtları, başkaldırıcılar, her türden garip münzeviler, kâhinler, tarikatçılar, şüpheli sapkınlar, damga yemiş sanıklar, mistikler ve falcıların ortaçağa özgü bir hac yeri haline gelir. Bütün bunlar ülkede ayırt edici türden bir dindarlık, coşkunluk ve mistisizm havası yaratır. Ben okuldayken çok dindardım, diyor bir İranlı, bütün öğrenciler başımda ışık saçan bir hale var sanırdı. "Bir keresinde atımla gezerken bir uçurumdan düştüm, bir aziz elini uzatıp kurtarmasa ölebilirdim," gibisinden bir şey yazan Avrupalı bir lider düşünmeye çalışın. Son Şah kitabında böyle bir sahne anlattığında bütün İran onu ciddiyetle okudu. Uğurlu sayılar, alametler, semboller, kehanetler ve vahiyler gibi batıl inançların da İran'da derin kökleri vardır.

On altıncı yüzyılda Safevî hanedanından hükümdarlar Şiilik'i resmî din payesine yükselttiler. Kitlesel muhalefet ideolojisi, muhalefetteki devletin ideolojisi oldu —çünkü İran devleti Osmanlı İmparatorluğu'nun Sünni egemenliğine karşı direniyordu. Ancak imparatorlukla Şiilik arasında ilişkiler zamanla daha da kötüleşti.

Sorun şu ki, Şiiler yalnızca halifelerin otoritesini reddetmezler; hiçbir laik otoriteyi de hoş görmezler. İran halkı, yalnızca dini liderlerin, sonuncusu (Şiilere göre değilse de, mantıksal ölçütlere göre) dokuzuncu yüzyılda dünyayı terk etmiş olan imamların egemenliğine inanan benzersiz bir ülkedir.

Bu noktada, müminleri için tek inanç olan Şii öğretisinin özüne ulaşıyoruz. Halifeliği elde etme fırsatından bütünüyle yoksun kalan Şiiler, halifelere sırt çevirir ve bundan sonra yalnızca kendi inançlarının liderlerini, imamlarını tanırlar. Ali ilk imamdır, onun oğulları Hasan ve Hüseyin ise ikinci ve üçüncü imamlardır ve bu On İkinci'ye kadar devam eder. Bütün bu imamlar, onları tehlikeli rakipleri olarak görmüş olan halifeler tarafından zalimce öldürüldüler. Fakat Şiiler'in inancına göre, On İkinci ve son imam Muhammed ölmedi, Irak'taki büyük Samarra camisinin altındaki bir mağaraya girip yok oldu. Bu olayın geçtiği yıl 878'di. O, Gizlenmiş İmam, Beklenen Kişi'dir; dünyada hakkın saltanatını kurmak için Mehdi (Allah'ın Buyruğuyla Görevlendirilen Kul) olarak ortaya çıkacaktır. Ondan sonra

dünyanın sonu gelecektir. Şiiler'in inancına göre, On İkinci imam yaşamasaydı dünyada hayat olamazdı. Onlar manevi güçlerini, uğruna yaşadıkları ve öldükleri inancı bağrında taşıyan Mehdi'den alırlar. Bu, zulmedilmiş ve sürekli ıstırap çekmiş bir toplumun doğal, insani özlemidir. Bu toplum o inanç içinde ümit, hepsinden çok da kendi hayat duygusunu bulur. O Mehdi'nin ne zaman ortaya çıkacağını bilmiyoruz; herhangi bir anda, hatta bugün bile çıkabilir. İşte o zaman gözyaşları sona erecek ve herkes bolluğun masasında yerini alacaktır.

Mehdi, Şiiler'in kendisine boyun eğmeye tümüyle hazır oldukları tek liderdir. Bir ölçüye kadar dini yöneticileri, Ayetullahlar'ı ve daha az olmak koşuluyla Şah'ı şükranla tanırlar. Çünkü Mehdi, Tapılan'dır, bir kült odağıdır; Şah ise, olsa olsa Hoşgörülen Kişi olabilir.

Safevîler'in zamanından beri İran'da krallık ve camiden oluşan ikili bir otorite yer almıştır. Bu iki güç arasındaki ilişkiler çok çeşitli durumlar almışsa da, hiçbir zaman fazla dostça olmamıştır. Ancak, herhangi bir olay bu güçler dengesini bozar ve gördüğümüz gibi Şah (üstelik yabancıların yardımıyla) tam otoriteyi ele almaya çalışırsa, o zaman halk camilerde toplanır ve çarpışmalar başlar.

Şiiler için cami, ibadet yerinden çok öte bir şeydir. Halkın fırtınaya karşı dayanabileceği, hatta canlarını kurtarabileceği bir sığınaktır. Dokunulmazlıkla korunan ve hiçbir otoritenin girme hakkı olmadığı bir bölgedir. Polis tarafından izlenen bir isyancı camiye sığınmışsa, orada güvencede olması ve zorla çıkartılamaması gelenek halini almıştı.

Camiyle kilisenin yapılarında göze çarpan farklılıklar vardır. Kilise kapalı bir alandır; dua, düşünme ve sessizlik alanıdır. Biri konuşmaya başlarsa diğerleri onu azarlar. Cami ise farklıdır. En geniş kısmı açık bir avludur; burada halk dua edebilir, yürüyüş yapabilir, tartışabilir, hatta toplantılar düzenleyebilir. Orada coşkulu bir sosyal ve politik hayat sürer. İşinde rahatsız edilen, yalnızca rüşvet peşinde olan asık suratlı bürokratlarla karşılaşan, her yerde polis tarafından gizlice gözetlenen İranlı, rahata kavuşmak ve onurunu kurtarmak için camiye gelir. Burada hiç kimse onu telaşlandırmaz ya da ona kötü söz söylemez. Hiyerarşi yok olur, herkes eşit ve kardeştir ve —cami aynı zamanda sohbet yeri olduğundan— insan burada fikrini açıklayabilir, yakınabilir, başkalarının ne dediklerini dinleyebilir. Bu ne büyük, ne çok ihtiyaç duyulan bir rahatlıktır! Bu nedenle diktatörlük halkı

sıkıştırmaya başladığı, caddeleri ve işyerlerini giderek ezici bir sessizlik kapladığı zaman, cami insanlarla, konuşma sesleriyle dolar. Buraya gelenlerin hepsi coşkulu Müslümanlar ya da aniden dine bağlılık dalgasına kapılmış insanlar değildir; onların amacı ferahlamak ve insan olduklarını hissetmektir. Savak bile caminin yer aldığı bölgede ancak sınırlı bir hareket serbestliğine sahiptir. Yine de polis, devletin aleyhinde söz söyleyen birçok din adamını tutuklar ve onlara işkence yapar. Ayetullah Saidi, "kızgın tava"da işkence görürken ölür. Ayetullah Azarşari, Savak ajanları tarafından kaynar yağ dolu bir kazana atılarak öldürülür. Ayetullah Telegani, çok kötü muamele gördüğü hapishaneden çıktıktan sonra pek az yaşar. Gözkapakları yoktur. Savak ajanları Telegani'nin kızının ırzına geçerken Telegani gözlerini kapayınca, onlar da seyretmeye zorlamak için göz kapaklarını sigarayla yakmışlardı. Bunların hepsi 1970'lerde olup bitmektedir. Şah camiye karşı tutumunda kendisini çelişkili durumlara sokar. Bir yanda dinsel muhalefete eziyet ederken, diğer yanda —daima halkı kayırırcasına— sürekli kutsal yerleri gezerek, dua ederek ve mollalardan şükran dileyerek kendisini koyu bir Müslüman gibi gösterir. Öyleyse camilere karşı nasıl açık savaş ilan edebilir?

Şiiler için camiyi ziyaret olağandır, çünkü cami daima yol üzerinde, yöre dahilinde, yakındadır. Tahran'da bin tane cami vardır. Herhangi bir turistin acemi gözü ancak en dikkat çekici olan birkaç tanesini seçebilir. Camilerin çoğu, özellikle yoksul semtlerdekiler, alt sınıfın yaşadığı baştan savma yapılmış küçük evlerden ayırt edilmesi güç, mütevazi yapılardır. Aynı balçıktan yapılmış bu camiler zamanla daracık yollara, arka sokaklara ve cadde köşelerine doğru erir, kaynaşır; bu da Şii ile cami arasında içli dışlı, etkili bir hava yaratır. Uzun yol almak ya da giyinmek gereksizdir: Cami günlük hayattır, hayatın ta kendisidir.

İran'a ilk gelen Şiiler küçük tüccarlar ve zanaatkârlardan oluşan şehir halkıydı. Onlar kenar mahallelere kapanır, camilerini inşa eder ve hemen yakına pazar yerlerini ve küçük dükkânlarını kurarlardı. Zanaatkârlar da yakın yerlerde atölyeler açtılar. Müslümanların namaz kılmadan önce aptes almaları gerektiğinden, kısa zamanda hamamlar da yapıldı. Bir Müslüman namazdan sonra çay ya da kahve içmeyi ve ufak tefek bir şeyler yemeyi sevdiğinden, hemen yakına lokanta ve kahveler

kuruldu. İran'a özgü şehir görünümü olan pazar yeri işte böyle meydana çıktı — canlı, renkli, kalabalık, gürültülü, gizem, ticaret ve damak lezzetinin bir karışımı, buluşması. Birisi, "Ben pazara gidiyorum," derse, bu onun alışveriş yapacağı anlamına gelmez. Pazara namaz kılmak, dostlarıyla buluşmak, iş yapmak ya da bir kahvede oturmak için gidebilir. Oraya dedikodu yapmak ya da bir muhalefet toplantısına katılmak amacıyla da gidilebilir. Şii bütün kasabayı dolaşmak zorunda kalmaksızın tek bir yerde, pazarda, dünyevi hayat için gerekli olan herşeyi bulurken, namaz ve dualar aracılığıyla da öbür dünyayı garantiye alır.

Notlardan

Mahmud Azari, İran'a 1977'nin başında geri döndü. Çeşitli yayınevleri için kitaplar çevirerek, reklâm şirketlerinde metin yazarı olarak çalışarak hayatını kazandığı Londra'da sekiz yıl yaşamıştı. Boş zamanlarını yürüyüş yaparak ve vatandaşları ile konuşarak geçirmeyi seven yaşlıca, yalnız bir adamdı. Bu toplantılar sırasındaki sohbet yalnızca İngiltere'ye ait sorunlara yönelikti; Savak her yerde, Londra'da bile vardı ve akıllı kişiler anavatanın sorunları hakkında konuşmaktan kaçınıyorlardı.

Azari, ülkesine geri dönüşüne yakın tarihlerde Tahran'daki ağabeyinden gizli yollarla mektuplar aldı. Ağabeyi ilginç dönemlerin gelmekte olduğunu yazıyor, ısrarla geri dönmesini öneriyordu. Mahmud ilginç dönemlerden korkardı, ama ailesinde her zaman ağabeyinin sözü geçtiğinden derhal eşyasını derleyip topladı ve Tahran'a döndü.

Ancak şehri tanıyamadı.

Bir zamanlar çöl olan yer, beş milyon nüfuslu, aşırı kalabalık, sersemletici bir büyük kent olmuştu. Bir milyon araç daracık sokaklarda zorlanıyordu, çünkü bir yol başka bir yolla kesişiyor, soldan sağa, kuzeydoğudan güneybatıya akan trafiği kesen diğer yollar ortalığı altüst ederken, sıkışık geçit noktalarında muazzam duman ve gürültü oluşuyordu. Sabahtan akşama kadar binlerce aracın klakson sesleri duyuluyordu.

Mahmud, eskiden sakin ve nazik olan halkın, şimdi en önemsiz bir durum yüzünden takıştığını, hiç nedensiz öfkelenip birbirinin boğazına yapıştığını ve haykırıp küfrettiğini dikkatle izledi. Bu insanlar acayip, manûk dışı canavarlara dönmüşlerdi. Aralarından ileri gelenler, önemli ya da yetkili herkesin önünde alçakça boyun eğiyordu; öte yandan alt sınıf, kendinden güçsüz herkesi her fırsatta ayağının altına alıyordu. Bu, ne kadar adi ve acıklı bir durum olsa da görünüşe göre bu insanların hayatta kalmasını mümkün kılan gizli bir denge oluşturmuştu.

Mahmud korku ve nefretle şöyle düşünüyordu: Böyle bir canavarla yüz yüze geldiğinde, nasıl davranacak? Önünde baş mı eğecek, yoksa onu ayaklarının altına mı alacak? Fakat çok geçmeden öğrendi ki, ayak altında ezme refleksi üstün geliyordu: Bu refleks doğal olarak yapılır ve ancak çok tehlikeli koşulların aşırı baskısı altında durur.

Mahmud ülkesine geri döndükten sonraki ilk günlerden birinde bölgedeki bir parka gitti, banktaki bir adamın yanına oturup sohbet açmaya çalıştı. Ancak yanına oturduğu adam hiç konuşmadan kalktı, yürüyüp gitti. Bir süre sonra gelip geçen başka birine yaklaştı, o da bir deliye rastlamış gibi kendisine korkarak baktı. Sonunda vazgeçip, otele geri dönmeye karar verdi.

Resepsiyondaki boğuk sesli, ters mizaçlı adam polise haber vermesi gerektiğini söyledi ona. Sekiz yıldır ilk kez bu derece korkmuştu; bu terörden kurtulmanın imkânsız olduğunu hemen anladı: Bu, yıllar öncesinden çok iyi hatırladığı çıplak sırta değen o aynı buz parçası, bacaklarda duyulan o aynı ağırlıktı.

Polis otelin bulunduğu cadde üzerinde karanlık, pis kokan bir binadaydı. Mahmud asık suratlı, üzüntülü insanların dizildiği uzun bir kuyrukta yerini aldı. Parmaklığın öte yanında polisler oturmuş, gazete okuyorlardı. Büyük, kalabalık odada tam bir sessizlik hüküm sürüyordu. Polisler okumakla meşgulken, kuyrukta dikilen hiç kimse fısıldamaya bile cesaret edemiyordu. Ondan sonra karakol ansızın mesaiye başladı. Polisler sandalyelerini sürterek gıcırdatıyor, bekleyenlere en iğrenç küfürlerle sövüyorlardı.

Korkan Mahmud bütün bu kalabalığın nereden çıktığını merak etti. Onun sırası geldiğinde polis kendisine bir soru kâğıdı verdi, derhal doldurmasını emretti. Mahmud her maddede duraksıyordu ve birden bütün odadakilerin kendisini kuşkuyla izlediğini farketti. Dehşete düşerek,

sanki yarı cahilmiş gibi ürkerek acemice yazmaya başladı. Alnından ter fışkırdığını hissetti, mendilini unuttuğunu anlayınca daha da fazla terlemeye başladı.

Soru kâğıdını verdikten sonra hemen caddeye fırladı, şaşırmış halde yürürken bir adama çarptı. Adam ona küfretmeye başladı. Gelip geçenler olayı seyretmek için durdu; Mahmud böylece bir suç işlemişti —davranışı halkın oraya toplanmasına neden olmuştu. Yasa bütün izinsiz toplantıları yasaklıyordu. Bir polis memuru geldi, Mahmud ona, yalnızca bir kaza olduğunu ve bütün olay sırasında Şah'ın aleyhine tek bir söz söylenmediğini açıklamak zorunda kaldı. Yine de polis onun adını ve adresini aldığı gibi bin riyalini de cebine attı.

Mahmud kederli bir halde otele döndü. Polis daha şimdiden onun adını kayda geçirmişti —hatta iki kez. İki kayıt bir araya getirildiği taktirde ne olacağını düşünmeye başladı. Sonra bütün meselenin bürokrasideki sonsuz karışıklık içerisinde yok olacağı umuduyla kendini teselli etti.

Hemen ertesi sabah ağabeyi Mahmud'un yanına geldi. İlk selamlaşmadan sonra polisin şimdiden adını iki kez kayda geçirdiğinden söz açtı. Londra'ya geri dönmek daha akıllıca bir hareket olmayacak mıydı?

Mahmud'un ağabeyi konuşmak istedi, fakat aydınlatma tesisatını, telefonu, elektrik prizlerini ve gece lambasını göstererek Mahmud'a "Haydi gel çevrede bir gezinti yapalım," dedi. Ağabeyinin eski ve yıpranmış arabasıyla dağlara doğru gittiler. Ta ki yoldaki trafik hafifleyinceye kadar. Park ettiler. Mart ayıydı, keskin bir rüzgâr vardı, her taraf karla kaplıydı. Yüksek bir kaya parçasının ardına gizlendiler. Orada titreyerek dikildiler.

("İşte o zaman ağabeyim bana kalmam gerektiğini söyledi, çünkü devrim başlamıştı, bana ihtiyaç duyulabilirdi. Ben de ona şunu sordum: 'Ne devrimi? Sen deli misin? Bütün huzursuzluklar beni korkutuyor; hem zaten ben siyasete tahammül edemem. Her gün yogamı yapar, şiir okur, çeviri yaparım. Siyasetten bana ne?' Fakat ağabeyim bana hiçbir şey anlamadığımı söyleyerek şöyle dedi: 'Başlangıç noktası Washington. Orası kaderimizin tayin edileceği yerdir. Şu anda Jimmy Carter insan haklarından söz ediyor. Şah'ın bunu dikkatle dinlemesi gerekir. Şah işkenceyi durdurmalı, bazı esirleri serbest bırakmalı ve hiç değilse bir demokrasi görüntüsü yaratmalıdır. Bu bizi harekete

geçirmek için yeterli olacaktır!' Ağabeyim heyecanlanıyordu, etrafta hiç kimse olmadığı halde onu susturdum. Bu beraberliğimiz sırasında ağabeyim bana daktiloda yazılmış 200 sayfadan uzun bir kitap verdi. Bu, yazar Ali Asgar Cevadi'nin bir muhtırasıydı —Şah'a açık bir mektup. Cevadi bu mektupta, bugünkü bunalımı, ülkenin yenilgisini ve meşrutiyetin rezaletini anlatıyordu. Ağabeyim bu belgenin gizlice dolaştırıldığını, halkın bu yazıyı çoğalttığını anlattı ve 'Şimdi Şah'ın nasıl cevap vereceğini bekliyoruz. Cevadi hapse atılır mı, atılmaz mı? Şimdilik yalnızca tehdit telefonları alıyor, hepsi o kadar. Cevadi'nin sık sık gittiği bir kahve var, onunla orada görüşebilirsin,' dedi. Bense 'Ben gözetim altındakilerle karşılaşmaktan korkarım,' cevabını verdim.")

Mahmud'la ağabeyi şehre geri döndüler ve Mahmud odasına kapanıp geceyi muhtırayı okumakla geçirdi. Cevadi, Şah'ı ülkenin ahlaki temellerini yıkmakla suçluyordu. Bütün düşünceler yok ediliyor, en aydın kişiler susturuluyordu. Kültürlü halk kendini hapiste ya da zindanda buluyordu. Cevadi kalkınmanın tank ve makine sayısıyla ölçülemeyeceği konusunda Şah'ı uyarıyordu.

İnsanoğlu, özgürlüğü ve onuru sayesinde, kalkınmanın temeliydi. Bütün bunları okurken Mahmud koridordaki ayak seslerini dinliyordu. Ertesi gün bu belgeyi ne yapacağını aklına takıp üzülmeye başladı. Onu odasında bırakmak istemediğinden yanına aldı. Fakat yolda yürürken böyle kalın bir deste kâğıdın kuşku uyandıracağını düşünüp bir gazete aldı ve kâğıtları gazetenin içine sardı. Yine de durdurulup aranma korkusu duyuyordu. En kötüsü, otel koridorunda bu paketin dikkati çekeceğinden emindi. Bu yüzden, sırf emniyette olmak için otele giriş, çıkışlarını kısıtlamaya karar verdi.

Mahmud eski dostlarına, üniversitedeki sınıf arkadaşlarına neler olduğunu yavaş yavaş öğrenmeye çalıştı. Ne yazık ki bazıları ölmüş, çoğu göç etmişti; birkaçı da hapisteydi. Fakat sonunda birkaç adres ele geçirmeyi başardı. Üniversitede, eskiden birlikte dağ gezileri yaptığı dostu Ali Kaidi'yi buldu. Kaidi sert dokulu klorofilöz bitkiler konusunda uzman bir botanik profesörü olmuştu. Mahmud çekinerek ona ülkenin durumunu sordu. Kaidi bir an düşündü ve yıllardır bütün vaktini klorofilöz bitkilere adadığını söyledi. Bu tür bitkilerin özel iklim koşullarında, yani kışların yağmurlu, yazların sıcak ve kurak geçtiği

yerlerde yetiştiğini belirterek konuyu derinleştirdi. Kışları serpilip gelişen, tomurcukları toprakta kalan, geçici cinsten bitkiler; yazları ise su kaybını kısabilen, kurak yerlerde yetişen bitkiler vardı. Bu sözler Mahmud için hiçbir şey ifade etmediğinden, arkadaşına genel olarak büyük olayların beklenip beklenmeyeceğini sordu. Kaidi tekrar düşünceye daldı ve bir süre sonra Atlantik sedir ağacının (*Cedrus Atlanticus*) gösterişli tepesinden söz etmeye başladı. Konuyu derinleştirerek şöyle dedi: "Ben ülkemizde de yetişen Himalaya sedir ağacını (*Cedrus deodora*) inceledim ve diyebilirim ki bizdeki daha da güzel."

Mahmud başka bir gün, okuldayken birlikte oyun yazmaya çalıştıkları eski bir dostuna rastgeldi. Bu dost şimdi Kerec belediye başkanı olmuştu. Başkan, Mahmud'u iyi bir lokantada yemeğe davet etti, yemeğin sonuna doğru Mahmud ona toplumun durumunu sordu. Belediye başkanı kendi şehrinin sorunlarından öteye gitmek istemedi. Yalnızca Kerec'deki anayollara asfalt döşendiğini, ayrıca Tahran'da bile bulunmayan bir kanalizasyon sisteminin kurulmaya başlandığını söyledi. Bir sürü hesap kitabı gördükten ve anlaşılmaz konuşmayı dinledikten sonra, Mahmud yanlış soru sormuş olduğunu anladı. Fakat ısrar etmekte kararlıydı ve eski okul arkadaşına şehirdeki en yaygın sorunun ne olduğunu sordu. Arkadaşı şöyle cevap verdi: "Ben nereden bileyim? Onların kendi sorunları. Bu insanlar düşünemez. Onlarca hiçbir şeyin önemi yoktur. Tembel ve ilgisizdirler, siyasetten anlamazlar, hatta burunlarının ötesini göremezler. İran'ın sorunları mı, elbette çok! Fakat onların umurunda mı?" Sonra yeni bir paraldehid (bir tür uyuşturucu ve sakinleştirici ilaç) fabrikasını nasıl kurduklarını ve onu ülke çapına nasıl yayacaklarını anlatmaya devam etti. Mahmud kendisini kara cahil, geri kalmış biri gibi hissetti, çünkü o sözcüğün ne anlama geldiğini bile bilmiyordu. Arkadaşına sordu: "Genellikle halletmeniz gereken daha büyük sorunlarınız yok mu?" Arkadaşı, "Hem de nasıl!" dedi ve masanın üzerine eğilerek fısıldadı: "Bu yeni fabrikaların ürettikleri yalnızca çerçöp. İnsanlar çalışmak istemiyor ve ne ürettikleriyle de hiç ilgilenmiyorlar. Her yerde aynı kaygısızlık, bir çeşit belirsiz, kapalı direniş hüküm sürüyor. Bütün ülke bir batağa saplanmış durumda." Mahmud, "Ama niçin?" diye sorunca arkadaşı dik oturup garsonu işaret ederek, "Söyleyemem, benim için bunu anlatmak zor," diye cevap verdi. Mahmud, birkaç ilginç söz söylemek üzere

bir an ortaya çıkan, bir zamanların bu öğrenci oyun yazarının içtenlikli ruhunu, hızla jeneratörlerin, vagonların, taşıtların ve kontrol yerlerinin barikatı ardına kaçarken gözledi.

("Bu insanlar için somut şeyler bir sığınak, saklanacak yer, kurtuluş olmuştur. Sedir ağacı —evet, o da somut bir şeydir, asfalt da. Somut hakkında istendiği kadar serbestçe konuşulabilir. Somutun iyi yanı, onun kendine ait, uyarıcı zilleri olan, kesinlikle belirlenmiş, silahlandırılmış sınırları olmasıdır. Somuta batmış bir zihin, bu sınıra yaklaşmaya başladığı zaman, ziller az ötede, güvenilmez düşlerin, istenmeyen düşünce ve çözümlemelerin etkinlik alanının başladığını haber verir. Bu uyarı zili duyulduğunda, tedbirli zihin irkilip toparlanır ve yeniden somuta dalar. Bütün bu süreci konuştuğumuz kişinin yüzünde izleyebiliriz. O kişi sayılardan, yüzdelerden, isimlerden ve tarihlerden alıntılar yaparak konuşmayı en tatlı biçimiyle sürdürebilir. Bu sırada at üstünde bir süvari gibi, onun somuta ne kadar sıkı sarıldığını fark edebiliriz. O zaman şunu sorarız: Herşey iyi ve faydalıysa, halk niçin memnun değil? Bu noktada yüzünün nasıl değiştiğini görebiliriz. Alarm zili çalmaya başlamıştır: *Dikkat! Somutun sınırını geçmek üzeresiniz!* Konuştuğunuz kişi birden sessizleşir ve çaresizlik içinde bir kurtuluş yolu arar —elbette somuta dönmek için. Tuzaktan kaçabildiğine memnun, rahat bir nefes alırken, tekrar heyecanla konuşmaya ve nutuk atmaya, ne türden olursa olsun somutla bizi bastırmaya çalışır: Bir nesne, varlık, yaratık ya da olgu. Genel imgeler yaratmak için kendiliğinden biraraya gelemeyen, birbirinden ayrı somutların bir özelliğidir bu. Örneğin, iki olumsuz somut, yan yana varlık sürdürebilirler, ancak insan düşüncesi onları sıkıca birleştirinceye kadar birleşik bir imge oluşturmazlar. Alarm zilleri bu birleştirici düşüncenin gerçekleşmesini engeller, bundan dolayı olumsuz somutlar, rahatsız edici hiçbir durum yaratmaksızın birlikte var olmaya devam ederler. Her insana, kendisini kendi somut varlığının sınırları içine hapsettirmeyi başarmak, uyumlu çalışan bir birlik içinde biraraya gelemeyen sonsuz sayıda somut bireyden oluşan, atomlarına ayrılmış bir toplum yaratmaktır.")

Ancak Mahmud, kendisini dünya sorunlarından kurtarmaya, düş ve heyecan diyarına doğru yol almaya karar verdi. Öğrendiğine göre saygın bir şair olmuş başka bir dostunu aramaya başladı. Hasan Rezva-

ni onu lüks bir villada kabul etti. Yaz sıcağı basurdığından, yüzme havuzunun kenarında oturup buzlu bardaklardan cin tonik yudumladılar. Hasan yorgunluktan şikâyet etti: Montreal, Chicago, Paris, Cenevre ve Atina'yı kapsayan gezisinden yeni dönmüştü. Büyük Uygarlık, Şah'ın Devrimi ve Devlet üstüne konferanslar vermişti. Bunun zor bir iş olduğunu itiraf etmeliydi, çünkü yurtdışındaki yaygaracılar konuşmasını engellemiş ve ona hakaret etmişlerdi. Hasan, Mahmud'a Şah'a adadığı yeni şiir kitabını gösterdi. İlk şiirin başlığı: "Onun Baktığı Yerde Çiçekler Açar"dı. Şiirde diyordu ki, Şah nereye baktuysa orada bir karanfil ya da lale açmıştır.

Nereye çevrilirse o bakışlar,
orada güller açar.

Bir başka şiirin başlığı da "Onun Durduğu Yerde, Bir Pınar Doğar"dı. Bu dizelere göre şair okurlarına, hükümdarın ayak bastığı her yerden billur gibi suların fışkıracağına dair garanti veriyordu:

Şah bir yerde durup dikilsin,
Oradan geniş bir nehir akıp geçsin.

Bu dizeler radyoda ve okullarda okunuyordu. Şah, Hasan'dan övücü sözlerle bahsetti ve ona Pehlevi Vakfı'nda bir üyelik bahşetti.

Mahmud bir gün sokakta yürürken, ağacın altında dikilen bir adam gördü. Daha da yaklaşınca onun Muhsin Cilaver olduğunu güçlükle anladı. Yıllar önce birlikte bir öğrenci dergisine makaleler yazmışlardı. Mahmud, onun bir mücahit dostunu evinde sakladığından dolayı işkence gördüğünü ve hapse atıldığını biliyordu. Elini uzatıp tokalaşmak istedi. Muhsin ona boş boş baktı. Mahmud, hatırlasın diye adını tekrar söyledi. Muhsin yalnızca "Bana ne senin kim olduğundan," diyerek cevap verdi. Sonra durgunlaştı ve kararsız bir halde yere baktı. Mahmud "Gel bir yere gidelim, seninle konuşmak istiyorum," dedi. Hâlâ hareketsiz, başı yere eğilmiş durumda duran Muhsin, "Umurumda değil," cevabını verdi. Mahmud kızdı fakat bir kez daha girişimde bulunarak, "Bak, seninle yakınlarda buluşup konuşsak iyi olur," dedi. Muhsin cevap vermedi; başı daha da aşağı düştü. Nihayet boğuk bir

fısıltıyla, "Şu dönekleri al götür," dedi.

Bir süre sonra Mahmud şehir merkezinde küçük bir daire kiraladı. Eşyalarını çıkarıp yerleştirirken üç adam geldi, mahallenin yeni sakini olarak ona hoşgeldin dedi ve Şah'ın partisi Rastakhiz'in üyesi olup olmadığını sordu. Mahmud Avrupa'da uzun süre kaldıktan sonra ancak geçenlerde ülkeye döndüğünden dolayı kaydolmadığını söyledi. Bu onların kuşkularını arttırdı: Ülkeyi terkedebilenlerin pek azı geri dönerdi. Mahmud'a niçin geri döndüğünü sormaya başladılar; içlerinden birisi de Mahmud'un cevaplarını bir deftere yazıyordu. Mahmud üçüncü kez kayıtlara geçtiğini korkuyla anladı. Ziyaretçiler ona üyelik için bir başvuru formu verdikleri zaman, Mahmud hayatı boyunca hiç politikayla ilgilenmediğini, ilgilenmeye de niyeti olmadığını söyledi. Adamlar Mahmud'a şaşkınlıkla baktılar —yeni kiracının ne dediğini bilmediğini sanmışlardı herhalde. Bundan dolayı ona Şah'ın büyük harflerle yazılmış bir demecini içeren bir kitapçık verdiler: RASTAKHİZ PARTİSİ'NE KATILMAYANLAR YA HAPSE ATILMAYA LAYIK HAİNLER YA DA ŞAH'A, MİLLETE VE ANAVATANA GÜVENMEYEN VE BUNUN İÇİN DİĞERLERİYLE AYNI MUAMELEYİ GÖRMEYİ UMMAMASI GEREKEN KİŞİLERDİR. Bununla birlikte Mahmud ağabeyiyle görüşmek istediğini söyleyerek, konuyu düşünüp taşınmak için bir günlük süre talep edecek kadar koruyabildi soğukkanlılığını.

Ağabeyi ona şunları söyledi: "Seçeneğin yok; biz hepimiz, tüm millet, tek bir insanmış gibi, bu partiye katılmak zorundayız." Mahmud evine gitti ve ertesi gün ajanlar geri geldiği zaman partiye bağlılığını ilan etti. Böylece Büyük Uygarlık'ın bir savaşçısı oldu.

Çok geçmeden yakındaki Rastakhiz merkezine davet edildi. Uygulamalı sanatlar konusunda parti üyelerinin katıldığı bir toplantı yapılıyordu ve Şah'ın taç giyme töreninin 37. yıldönümüne eserlerini vermek isteyen herkes oradaydı. İmparatorluğun tarihi, Şah ve onun önemli başarılarıyla ilgili her tarihin, heybetli ve debdebeli kutlamalarıyla azametli ve şerefli bir uyum içinde, yıldönümünden yıldönümüne akıp geçti: Kansız Devrim ve Büyük Uygarlık. Bir sürü insan, hükümdarın doğum gününün, son evliliğinin yıldönümünün ve veliahtların doğumgünlerinin unutulmaması için elinde takvim, nöbet tuttu. Yeni şölenler ve kutlamalar geleneksel bayramların listesini ka-

bartu. Bir kutlama biter bitmez bir sonrakinin hazırlıkları başladı, ortalığı hareket ve heyecan kapladı, bütün işler durdu ve herkes muhteşem ziyafetler, nişan törenleri ve yüce dualar arasında bir sonraki gün için hazırlandı.

Mahmud toplantıdan ayrılırken yazar ve çevirmen Golam Kasımi ona yaklaştı. Birbirlerini yıllardır görmemişlerdi; Mahmud Londra'dayken Golam ülkesinde kalmış ve Büyük Uygarlık'ı yücelten destanlar yazmıştı. Muhteşem bir hayat yaşıyordu; saraya serbestçe girebiliyor ve kitapları deri ciltli olarak basılıyordu. Golam'ın Mahmud'a anlatacak şeyleri vardı. Onu bir Ermeni lokantasına götürdü, masanın üstüne haftalık bir dergi yaydı ve gururla şöyle dedi: "Bak, neyi bastırıp yayınlatmayı başardım!" Paul Eluard'a ait bir şiirin Golam tarafından yapılmış çevirisiydi bu. Mahmud dergiye bir göz attı ve sordu: "Pekâlâ, bunun olağanüstü yanı ne? Neden o kadar gururlandın?" Golam hiddetle şu cevabı verdi: "Ne? Sen hiçbir şey anlamaz mısın? Dikkatle oku şunu:

"Hüznün zamanıdır şimdi, en karanlık gecenin zamanıdır
Öyle bir zaman ki körler bile dışarı gönderilmemeli."

Okurken her kelimenin altını tırnağıyla çizerek önemlerini belirtti. Heyecanla şöyle dedi: "Bunu bastırmak, Savak'ı yayınlanabileceğine inandırmak için ne kadar çabaladım, ne sıkıntılar çektim! Herşeyin iyimserlik, refah, neşe yaratması gerektiği varsayılan bu ülkede — ansızın 'hüznün zamanı'! Düşünebiliyor musun?" Golam, kendi cesaretine hayran olmuş bir kahramanı andırıyordu.

Golam'ın kurnaz yüzüne bakan Mahmud yaklaşan devrime ancak o anda inandı. Sanki birdenbire herşeyi anlıyordu. Golam gelecek felaketi seziyordu. Savaş hattını değiştirmek, kendisini temize çıkarmak, ürkmüş ve huzursuz yüreğinde daha şimdiden gürleyen şiddete saygı göstermek için kurnazca önlemler almaya başlıyordu. Golam, Şah'ın oturduğu kırmızı minderin üstüne gizlice bir raptiye koyuyor. Bu bir bomba değil. Şah'ı öldürmez, ancak Golam'ın kendisini daha iyi hissetmesini sağlar —muhalefete sapkınca da olsa bağlanmıştır. Şimdi raptiyeyle gösteriş yapacak, kendisini methedecek, dostlarının övgü ve takdirini kazanacak ve bağımsızlığını kanıtlamış olma duygusuyla coşacaktır.

Ancak, Mahmud'un eski kuşkuları akşam olunca geri döner. O ve

ağabeyi canlılıktan yoksun yüzlerin yanından birer birer geçerek, gittikçe ıssızlaşan caddelerde yürüyorlar. Yorgun ve bitkin halk binbir zahmet içinde evlerine gidiyor ya da sessizce otobüs duraklarında dikiliyor. Bazıları bir duvara yaslanmış; kimileri, başları dizlerinin üstüne düşmüş, uyukluyor. Mahmud onları göstererek, "Sizin bu devriminizi kim gerçekleştirecek?" diye soruyor. Ağabeyi, "Tamamen bu insanlar başaracak. Bir gün kanatlanacaklar," diyor. Ancak Mahmud bunu hayal edemiyor.

("Yine de yazın başında ben kendim de bir şeylerin değişüğini, insanlarda ve havada bir şeylerin canlandığını hissetmeye başladım. Atmosfer anlatılamazdı, biraz acı verici bir rüyadan sonra bilincin ilk çakışı gibiydi. İlk önce Amerikalılar, bazı bilim adamlarını hapisten çıkarması için Şah'ı zorladılar. Şah hile yaptı —bazılarını serbest bıraktı, diğerlerini hapse soktu. Fakat önemli olan şu ki, teslim olmuştu ve resmî sistemde ilk çatlak, ilk küçük delik ortaya çıktı. O deliğe Şah'ın 1969'da feshettiği İranlı Yazarlar Örgütü'nü yeniden diriltmek isteyenler girdi. En masumları dahil bütün örgütler yasaklanmıştı. Geriye yalnızca Rastakhiz ve cami kaldı. *Tertium non datur.** Hükümet bir yazarlar sendikası kurulmasını reddetmeye devam etti. Sonuçta gizli toplantılar, gizliliğin korunmasının daha kolay olduğu Tahran'ın dışındaki özel evlerde ve çoğu kez eski taşra binalarında yapılmaya başlandı. Bu toplantılara 'kültür akşamları' adını verdiler. Önce şiirler okunur, sonra güncel durumun tartışılmasına geçilirdi. Ben bu toplantıların birinde ilk kez, hapis yatmış kişileri gördüm. Bunlar yazarlar, bilim adamları ve öğrencilerdi. Büyük korku ve acının ne tür yara izleri bıraktığını görmek istediğim için onların yüzlerine yakından baktım. Bana anormal davranıyorlarmış gibi geldi. Sanki aydınlık ve diğerlerinin varlığı başlarını döndürüyormuş gibi hep tedirginlikle hareket ediyorlardı. Etraftakilerden emniyetli bir uzaklıkta duruyorlardı, çünkü bir başkasının yaklaşması onlarda dayak yeme korkusu yaratabilirdi. Bir tanesi berbat haldeydi —yüzünde ve ellerinde yanık izleri vardı ve bastonla yürüyordu. Hukuk fakültesinde öğrenciydi ve evindeki aramada yasadışı broşürler bulunmuştu. Savak ajanları tarafından, duvarlarının biri kızgın demir döşeli büyük bir odaya nasıl

* Tertium non datur: İlk ikisini bağdaştıran ya da açıklayan üçüncü etken; bir uzlaşma. (ç.n.)

götürüldüğünü anlatışını hatırlıyorum. Yerde raylar, onların üstünde de metal bir sandalye varmış: Savak ajanları onu kayışla sandalyeye bağlamışlar. Sonra bir düğmeye basmışlar, sandalye dakikada en fazla üç santimetre hızla duvara doğru yavaş yavaş ilerlemeye başlamış. Duvara ancak iki saatte varılacağını düşünmüş, bir saat sonra sıcaklığa dayanamaz hale gelmiş ve itiraf edecek hiçbir şeyi olmamasına rağmen, herşeyi açıklayacağım diye bağırmaya başlamış —oysa broşürleri sokakta bir yerde bulmuş. O zavallı öğrenci ağlarken, hepimiz sessizce bakıp dinliyorduk. Onun o zaman söylediği şu sözleri hiç unutmayacağım: 'Tanrım, niçin beni düşünmeyi bilmek gibi korkunç bir sakatlıkla cezalandırdın? Neden bana safça boyun eğmek yerine düşünmeyi öğrettin?' Sonunda öğrenci bayıldı, biz de onu yandaki odaya taşıdık. Zindandan sağ çıkan öbür kişiler onun tersine hiç konuşmadılar.")

Savak kısa bir süre sonra bu toplantıların yerini arayıp buldu. Bir gece Mahmud ile ağabeyi evden çıktılar, yolda yürürlerken Mahmud kenardaki çalılıklarda ani bir hışırtı duydu, şaşırıp oraya yaklaştığı anda ensesine bir darbe yedi ve yüzüstü yere düşüp bayıldı. Ancak ağabeyinin kollarında kendine gelebildi. Şişmiş ve kana bulanmış gözleriyle, ağabeyinin yaralı bereli yüzünü karanlıkta güç bela görebiliyordu. İniltiler, birinin yardım çağıran haykırışlarını duydu ve bir an sonra şok geçiren öğrencinin sesini tanıdı. Sanki yerin dibinden çıkıyormuş gibi, yine o sözler duyuluyordu: "Niçin bana düşünmeyi öğrettin? Neden beni bu korkunç sakatlıkla cezalandırdın?" Mahmud yanında duranlardan birinin sallanmakta olan kırık kolunu, ağzından kan sızan başka birinin de dizüstü oturmakta olduğunu gördü. Birbirlerine yakın durmaya çalışan grup caddeye doğru yavaş yavaş, öldürücü bir korkuyla yürümeye başladı, çünkü dayak her an yeniden başlayabilirdi.

Mahmud ertesi sabah şişmiş bir kafa ve dikiş atılmış bir alınla yatakta kaldı. Kâhya kadın ona bir önceki gece geçen olayı bildiren bir gazete getirdi. Şöyle yazıyordu gazete: "Dün gece Kan civarında bir grup sabıkalı serseri, yerel çiftlik binalarından birinde iğrenç bir içki âlemi düzenledi. Bölgenin vatansever halkı, çeşitli zamanlarda bu serserilerin davranışlarındaki uygunsuzluk ve tiksindiricilikle ilgili şikâyetlerde bulunmuştu. Yine de bu isyankâr çete, yöre halkına gerek-

li nezaketi göstermek yerine, onlara taş ve sopalarla saldırdı. Hücuma uğrayanlar kendilerini güçlükle savunmak ve bölgenin düzenini eski haline getirmek zorunda kaldılar." Mahmud inliyordu, ateşi yükselmişti, başı dönüyordu.

Birkaç gün sonra Mahmud'un ağabeyi kesin bir tavırla şöyle dedi: "Şah'ın günleri sayılıdır. Hiç kimse savunmasız bir milleti yıllarca katledemez." Mahmud sargılı başını kaldırarak hayretler içerisinde "Sayılı mı?" diye sordu. "Sen aklını mı kaçırdın? Ordusunu görmüyor musun?" Ağabeyi orduyu elbette görmüştü, Mahmud'unki cevap beklemeyen bir soruydu. Mahmud sinemalarda ve televizyonda sürekli hanedanlığın tümenlerini, geçit törenlerini, manevraları, avcı uçaklarını, roketleri ve ağır top namlularını izlemişti. Hükümdarın önünde esas duruşa geçmek için zahmet içinde sıra bekleyen yaşlı generallere tiksinerek bakardı. Şöyle yakınlarında bir yerde gerçek bir bomba patlasa, acaba nasıl davranırlar diye düşünürdü. Herhalde hepsi kalp sektesi geçirirdi. Her ay gittikçe artan sayıda tank ve havan topu TV ekranında boy gösteriyordu. Mahmud onların her türlü engeli toza ve kana bulayabilecek korkunç bir güç oluşturduğunu düşünürdü.

Kavurucu yaz ayları başladı. Tahran'ı güneyden saran çöl kaynıyordu. Mahmud artık kendisini daha iyi hissettiği için, uzun bir aradan sonra akşam yürüyüşlerine yeniden başlamaya karar verdi. Dışarda ağır ağır dolaştı. Vakit ilerlemişti. Hızla tamamlanan, korkunç, kocaman bir inşaat sitesinin yakınlarında, dar ve karanlık sokaklarda yürüyordu —burası yeni Rastakhiz merkeziydi. Karanlıkta birinin hareket ettiğini, sanki çalılıklar arasından çıktığını duyar gibi oldu. İyi ama burada çalılık yok! Sonra kendini yatıştırmaya çalıştı. Yine de ürkerek en yakındaki sokağa döndü. Kuruntusunun belirli hiçbir nedeni olmadığını bildiği halde, hâlâ korkuyordu. Bir an üşüdüğünü hissetti ve evine gitmeye karar verdi. Kasabanın ortasına yakın bir yokuştan aşağı yürüyordu. Ansızın arkasında ayak sesleri duydu. Şaşırdı, çünkü caddenin boş olduğundan ve etrafta hiç kimsenin bulunmadığından emindi. Yürüyüşünü istemeyerek hızlandırınca her kimse arkasındaki de aynı şeyi yaptı. Bir süre ritmik bir biçimde, iki şeref muhafızı gibi birbirlerine ayak uydurarak yürüdüler. Mahmud daha da hızlanmaya karar verdi. Öteki kişi de aynısını yaptı, hatta daha da yakınına geldi. Mahmud bir kurtuluş yolu bulmak üzere yavaşladı. Ancak bir an sonra korku

sağduyudan üstün geldi ve kaçmak için tekrar uzun adımlar atarak yürümeye başladı. Tüyleri ürpermişti, ardındakini sinirlendirmekten çekindi. Mahmud darbeyi ertelediğini sandı, fakat arkasındaki epeyce yaklaşmıştı ve sokakta adımları birlikte yankılanırken, Mahmud onun soluğunu bile duyabiliyordu. Sonunda dayanamadı ve kaçmaya başladı. Peşindeki onu takip etti, Mahmud da ceketi siyah bir bayrak gibi sallanarak hızla ilerledi, sokaklarda birdenbire başka kişilerin de takibe katıldığını farketti ve arkasında yakında düşecek bir çığın gürültüsünü andıran düzinelerle ayak sesi duydu. Soluğu kesildiği halde koşmaya devam etti. İyice terlemişti ve kendinde değildi; bir anda düşecekmiş gibi hissetti kendini. Son gücüyle yakındaki bir kapının koluna uzandı, parmaklıklı bir pencerenin demirine tutundu ve orada sallanıp kaldı. O anda kalbinin duracağını ve bir düşmanın kaburgalarını kırıp iç organlarını parçalayacağını sandı. Sonunda kendine geldi ve etrafına bakındı. Sokaktaki tek canlı, duvara tırmanan boz renkli bir kediydi. Mahmud kalbini tutarak yavaş yavaş, yorgun, bitkin, yenik bir halde evine döndü.

("Herşey, o gece toplantıdan ayrılırken yapılan saldırıyla başladı. O andan itibaren sürekli korku hissettim. Beni en beklenmedik anlarda etkiledi korku. Utanıyordum, fakat onunla başa çıkamıyordum. Beni çok rahatsız etmeye başladı. Bu kuruntuyu içimde taşıyarak, korku üstüne kurulmuş bir sistemin istemeden bir parçası olmaktan tiksiniyordum. Benimle diktatör arasında korkunç fakat sabit, bir tür patolojik sembiyoz* kendini kabul ettirmişti. Korkum yüzünden nefret ettiğim bir sistemi destekliyordum. Şah bana —korkuma, yani gerçekte korkumun onu düş kırıklığına uğratmayacağına— güvenebilirdi. Korkumu yenebilseydim tahtın temellerini el altından az da olsa yıkmaya çalışabilirdim, ancak henüz kendimde bu gücü bulamıyordum.")

Mahmud bütün yaz boyunca kendini kötü hissetti. Ağabeyinin getirdiği haberleri ilgisizce dinledi.

O günlerde herkes bir yanardağın tepesinde yaşıyordu ve herhangi bir hareket patlamayı başlatabilirdi. Kermanşah'ta bir at kudurdu ve insanların üzerine saldırdı —bir köylü, hayvanı kasabaya sürmüş, ana cadde üzerinde bir ağaca bağlamıştı. At ürktü ve yoldan geçen bazı araçların üzerine doğru şahlandı, bağını kopardı ve birkaç kişiyi yara-

* Birbirinden farklı canlıların ortak yaşayışı. (ç.n.)

ladı. Sonunda bir asker vurup öldürdü atı. Halk ölü hayvanın etrafında toplandı. Polis geldi ve kalabalığı dağıtmaya başladı. Birisi "At, halkı çiğnerken polis neredeydi?" diye bağırdı. Ondan sonra kavga çıktı. Polis ateş açtı. Fakat kalabalık artmaya devam etti. Halk çılgına döndü ve barikatlar kurmaya başladı. O zaman ordu geldi ve kasaba komutanı sokağa çıkma yasağı uygulanmasını emretti. Ağabeyi Mahmud'a, "Bir isyanın çıkması için daha fazla olay gerektiğini mi sanıyorsun?" diye sordu. Mahmud her zaman olduğu gibi ağabeyinin abarttığını düşündü. Eylül ayı başlarında bir gün Mahmud, Rıza Han Bulvarı'nda yürürken caddede bir kargaşanın farkına vardı. Uzaktan üniversitenin ana giriş kapısındaki askeri kamyonları, başlıkları, topları ve yeşil kışla üniformalarıyla askerleri görebiliyordu. Askerler öğrencileri yakalayıp kamyonlara bindiriyorlardı. Mahmud, çığlıklar duydu ve gençlerin caddeden kaçtıklarını gördü. Birdenbire canavar düdükleri öttü ve öğrencilerle dolu kamyonlar caddede ilerlemeye başladı. Öğrenciler elleri iplerle bağlı, saflar halinde platformlar üzerinde dikiliyor, askerler de onların etrafını sarıyorlardı. Görünüşte tarama hareketi bitmişti, Mahmud ordunun üniversiteye baskın yaptığını gidip ağabeyine söylemeye karar verdi. Mahmud'un polis saldırısından önce kültür toplantılarından hatırladığı Ferudun Gonci adlı genç bir lise öğretmeni de oradaydı. Mahmud'un ağabeyinin ifadesine göre, Gonci gece saldırısından sonraki gün okula gittiğinde, Savak'tan telefonla daha önce haber almış olan müdür ona bir serseri ve kabadayı olduğunu, masum öğrencilerin onu görmesine izin verdiğinden dolayı utanç duyduğunu söylemiş, Gonci'yi işten çıkarmıştı. Gonci uzun bir süre işsiz kaldı; gezip dolaşarak kendisine bir iş bulmaya çalışıyordu.

İki kardeş pazar yerinde bir lokantada yemeğe gitmeye karar verdi. Kalabalık ve havasız arka sokaklarda Mahmud esrar çeken çok sayıda gencin sendelediğini gördü. Bazıları yaya kaldırımına oturmuş, cam gibi ve görmeyen gözlerini sabit bir yöne çevirmişlerdi. Diğerleriyse gelip geçenleri rahatsız ediyor, onlara sövüp sayıyor ve yumruklarını sallıyorlardı. Mahmud ağabeyine, "Polis buna nasıl hoşgörü gösterebilir?" diye sordu. Ağabeyi, "Çok kolay, zaman zaman böyle bir kalabalık işe yarar. Bugün onların ellerine sopalar verilir, ceplerine biraz para konur ve öğrencileri dövmeye gönderilirler. Daha sonra basın, partinin çağrısına uyan ve üniversite içinde yuvalanan haylaz ayak-

takımına ders veren bu sağlıklı yurtsever gençlere övgüler düzer," cevabını verdi.

Bir lokantaya girip orta bölmede bir masaya oturdular. Mahmud yandaki masada yayılıp oturmuş adaleli iki adamın farkına vardığında hâlâ servis bekliyordu. Savak! —bu fikir Mahmud'un aklını karıştırdı, ağabeyine ve Gonci'ye, "Ne dersiniz?" diye sordu. Sonra kapıya daha yakın olalım dediler. Masalarını değiştirince garson hemen ortaya çıktı. Ağabeyi yemek siparişi verirken, Mahmud'un gözü gösterişli, çok süslü giyinmiş ve el ele tutuşmuş iki adama ilişti. Korkuyla, eşcinselmiş gibi davranan Savak ajanları olabilirler diye düşündü. Sonra ağabeyine döndü ve "Ben pencere kenarında oturmayı tercih ederim," dedi. "Pazarda ne olup bittiğini görmek istiyorum." Başka bir masaya geçtiler. Ancak tam yemeye başlarlarken lokantaya üç adam girdi. Tek bir kelime söylemeksizin, sanki önceden planlamışlar gibi, Mahmud'un pazar yerini gözetlediği pencereye yakın bir masaya oturdular. Mahmud "Gözetleniyoruz," diye fısıldarken, aynı anda onlara hizmet eden garsonların kuşku içinde baktıklarını fark etti. O zaman anladı ki garsonlar onu, kardeşini ve Gonci'yi etrafta dolaşıp av arayan Savak ajanlarına benzetiyorlardı. Mahmud'un iştahı kaçtı, lokması ağzında büyüdü. Tabağını bir yana iterek başıyla gidelim diye işaret etti.

Mahmud'un ağabeyinin evine geldiler. Yorucu şehir hayatından kurtulmak ve temiz hava almak için dağlara gitmeye karar verdiler. Şemiran'ın yeni zengin mahallesinden geçerek kuzeye çıktılar, burada hava hâlâ çimento kokuyordu. Şahane konaklardan, gösterişli villalardan, lüks lokanta ve mağazalardan, yüzme havuzlu ve tenis kortlu golf kulüplerinden geçtiler. Buralarda —uçsuz bucaksız— çölün her karışı binlerce değilse de yüzlerce dolar değerindeydi, buna rağmen çok ilgi görüyordu. Burası, saray seçkinlerinin büyülü ülkesi, başka bir dünya, başka bir gezegendi.

Sonraki haftalarda yeni mitingler, protesto eylemleri, gizli konferanslar ve tartışmalar yapıldı. Kasımda insan haklarını savunmak için bir komiteyle gizli bir öğrenci sendikası kuruldu. Mahmud ara sıra yakındaki camilere gitti ve toplanan kalabalık halkı gördü; ancak onların coşkulu, dindar tavrı ona yabancı olduğundan, bu dünya ile nasıl temas kuracağını bilmiyordu. Şöyle düşündü: Bütün bu insanların nereye gittiğini kendime sormam gerek. Çoğu okuma yazma bile bilmiyordu. Halk kendisini aldatan, sömüren, hor gören, anlaşılmaz ve düşman bir dünyada yaşıyordu. Onlar kendileri için bir barınak, biraz rahatlık ve korunma bulmak istiyorlardı. Bununla birlikte, bildikleri tek şey buydu: Bu düşman gerçeklik karşısında, köylerinde de olduğu gibi, her zaman ve her yerde olan Allah vardı.

Mahmud artık okuyor, London ve Kipling'den çeviriler yapıyordu. İngiltere'deki yaşamını anımsadığında Asya ile Avrupa arasındaki farkları düşünüyor ve Kipling'in formülünü kendi kendine tekrarlıyordu: "Doğu doğudur, Batı da batıdır, asla..." Hayır, asla, hiçbir zaman uyuşmayacak ve birbirini anlamayacaklar. Asya, Avrupa'ya ait her değişimi bir yabancı unsur olduğundan dolayı reddedecektir. Avrupalılar şaşıracak ve kızacak, ancak Asya'yı değiştiremeyeceklerdir. Avrupa'da çağlar birbirini izler, yenilikler hızla eskilerin yerini alır; dünya zaman zaman kendisini geçmişinden koparır, sonuçta yüzyılımızın insanları atalarımızı anlamakta güçlük çeker. Burada durum farklı; burada geçmiş, şimdiki zaman kadar canlı, bilinmezlerle dolu, acımasız. Taş Devri, hesapçı, soğukkanlı elektronik çağla yanyana —bu iki çağ Cengiz Han'ın torunu olduğu kadar Edison'un da öğrencisi olan aynı adamın içinde yaşar... o kişi Edison'un dünyasıyla tanışabilirse, tabii.

Ocak ayı başlarında bir gece Mahmud kapının yüksek sesle çalındığını duydu ve yatağından fırladı.

("Ağabeyim gelmişti. Son derece heyecanlı olduğunu anladım. Koridorda ağzından çıkan tek kelime 'Katliam!'dı. Oturmak istemedi, odada gezindi durdu ve karmakarışık sözler mırıldandı. Az sonra polisin Kum sokaklarındaki sivil halka ateş açtığını ve beş yüz kişinin öldürüldüğünü söyledi. Çok sayıda kadın ve çocuk ölmüştü. Bütün olay önemsiz gibi görünen bir sorun yüzünden ortaya çıkmıştı. *Etelat* adlı gazetede Humeyni'yi eleştiren bir makale çıkmıştı. Makale saraya

ya da hükümete mensup biri tarafından yazılmıştı. Gazete Kum'a, Humeyni'nin şehrine ulaştığı zaman, halk olayı konuşmak için sokaklarda toplanmaya başladı. Polis ateş açınca meydanda bir panik oluştu — halk kaçıp kurtulmak istedi, fakat bu mümkün değildi, çünkü polis bütün sokakları kapatıyor ve ateş etmeyi sürdürüyordu. Ertesi gün bütün Tahran'ın çalkalandığını hatırlıyorum. O gizemli ve korkunç zamanların yaklaştığı hissedilebiliyordu artık.")

SÖNÜK ALEV

Devrim, Şah yönetimine son verdi. Sarayı yıktı ve mutlakiyeti gömdü. Herşey sarayın bir yetkilisi tarafından yapılan, görünüşte ufak bir hatayla başladı. O yanlış adım yüzünden krallık kendi ölüm hükmünü imzaladı.

Bir devrimin nedenleri çoğunlukla nesnel koşullarda —genel yoksulluk, baskı, kepazece yolsuzluklar— aranır. Ancak bu görüş, doğru olmasına rağmen tek taraflıdır. Kaldı ki bu gibi koşullar yüzlerce ülkede bulunur, devrimler ise ender olarak patlak verir. Gerekli olan, yoksulluk ve baskının bilincine, ayrıca yoksulluk ve baskının bu dünyanın doğal düzeni olmadığı inancına varmaktır. Bu durumda deneyimin —ne kadar üzücüyse de— tek başına yeterli olmaması tuhaftır. Gerekli katalizör sözdür, açıklayıcı düşüncedir. Bundan dolayı zalimleri mermiler ya da hançerlerden çok, sözcükler —kontrolsüz, yeraltında başıboş dolaşan, başkaldıran sözcükler— korkutur. Ancak kimi zaman bir devrimi yaratan resmî, yasal, düzenden yana sözcüklerdir.

Devrim; isyan, *coup d'etat*, saray darbesi gibi olaylardan ayırt edilmelidir. Bir darbe ya da bir sarayın ele geçirilmesi planlanabilir, fakat bir devrim —asla. Devrimin ortaya çıkışı, patlamanın saati herkesi, onun uğruna mücadele edenleri bile, ansızın yakalar. Herkes, birdenbire çatlayan ve önüne çıkan herşeyi yıkan bu kendiliğindenlikten şaşkına döner. Devrim öyle insafsızca yıkıcıdır ki, sonunda kendi varoluşunu hazırlayan idealleri bile yok edebilir.

Tarihin haksızlığına uğramış (ve çoğunlukta olan) ulusların sürekli devrim düşüncesiyle yaşadıkları ve devrimi en basit çözüm yolu olarak gördükleri, yanlış bir varsayımdır. Her devrim bir faciadır ve insanlık feci durumlardan içgüdüsel bir biçimde kaçınmaya çalışır. Biz de kendimizi böyle bir durumda bulsak, telaşla bir çıkış yolu, sessizlik ve alışık olduğumuz bir yer ararız. Devrimlerin uzun sürmemesinin nedeni budur. Devrimler baş vurulacak son çaredir ve halk devrime yönelmişse, bunun tek nedeni ancak, uzun yılların getirdiği deneyimin onlara başka çözüm yolu olmadığını öğretmiş olmasıdır. Bütün diğer çabalar ve araçlar başarısız kalmıştır.

Her devrim, genel bir bitkinlik ve tükenmeden sonra gelir ve dizginlenemez bir saldırganlık ortamında gerçekleşir. Otorite, sinirine dokunan bir ulusa tahammül edemez; ulus da nefret ettiği bir otoriteye daha fazla katlanamaz. Otorite tüm inanılırlığını yitirmiştir ve elleri boştur; ulusun sabrı taşmıştır ve yumruklar sıkılmıştır. Gerilim ve giderek artan bir baskı havası sarar yer yanı. Bir terör psikozuna girmeye başlarız. Boşalma yaklaşmaktadır. Onu hissederiz.

Mücadelenin tekniğine gelince, tarih iki tip devrim tanır. Birincisi saldırıyla yapılan devrim, ikincisi kuşatmayla yapılan devrim. Saldırıyla yapılan bir devrimin gelecekteki tüm şansı, başarısı ilk darbenin eriştiği noktaya göre belirlenir. Vur ve mümkün olduğu kadar fazla alan kazan! Bu son derece önemlidir, çünkü böyle bir devrim, en şiddetlisi olsa da, aynı zamanda en gelişigüzel olanıdır. Düşman yenilmiştir, ancak geri çekilirken kuvvetlerinin bir kısmını korumuştur. Karşı saldırıya geçecek ve hasmını geri çekilmeye zorlayacaktır. Böylece ilk darbe ne ölçüde etkiliyse, sonraki geri çekilmelere rağmen kurtarılabilen alan o ölçüde geniş olacaktır. Saldırıyla yapılan bir devrimde, ilk aşama en radikal olandır. Sonraki aşamalar, her iki tarafın da kesin uzlaşmaya vardığı noktaya kadar uzanan yavaş fakat aralıksız bir geri çekilme hareketidir sonuçta. Kuşatmayla yapılan devrimse farklıdır; burada ilk darbe çoğunlukla zayıftır ve bunun bir karışıklığın

habercisi olduğunu bile göremeyiz. Ancak olaylar çok geçmeden hızlanır ve gittikçe daha ciddi bir hal alır. Her geçen gün artan sayıda kişi olaylara katılır. Otoritenin, ardına gizlendiği duvarlar önce çatlar, sonra yıkılır. Kuşatmayla yapılan bir devrimin başarısı, başkaldıranların kararlılığına, irade ve dayanma gücüne bağlıdır. Bir gün daha! Bir darbe daha! Sonunda büyük kapılar bile dayanamayıp çöker, kalabalık içeri dalar ve zaferini kutlar.

Devrimi kışkırtan otoritedir. Elbette bunu o kadar bilinçli olarak yapmaz. Yine de hayat tarzı ve yönetim şekli sonuçta bir kışkırtma haline gelir. Bu, seçkinler arasında bir dokunulmazlık duygusunun kökleşmesiyle ortaya çıkar: Biz herşeyi yapmakta serbestiz, ne istersek yapabiliriz. Bu bir aldanmadır; ancak belirli, rasyonel bir temele dayanır. Bir süre için gerçekten her istediklerini yapabilirlermiş gibi bir izlenim doğar. Bir skandalı başka bir skandal, bir yolsuzluğu başka bir yolsuzluk takip eder; suçlular hep cezasız kalır. Halk sessizlik ve sabır içinde bekler. Korkar; kendi gücünden henüz emin değildir. Aynı zamanda yanlışların ayrıntılı bir tutanağını saklar; bu yanlışlar bir an gelecek, tek bir bilançoda hesaplanacaktır. O anın seçilmesi tarihçe bilinen en büyük sırdır. Niçin bir başka gün değil de tam o gün? Sonuçta yönetim, daha dün bile çok kötü aşırılıklar yapmıştı ve yine de ortalıkta hiçbir tepki yoktu. Yöneten, şaşkınlık içinde kendi kendine sorar: "Ben ne yaptım? Nedir onları birdenbire harekete geçiren?" Yaptığı şudur: Halkın sabrını kötüye kullanmıştır. İyi de, bu sabrın sınırı nerededir? Nasıl tanımlanabilir? Cevap belirlenebilse de, her durum için farklı olacaktır. Kesin olan tek şey, böyle bir sınırın varlığını ve ona saygı göstermeyi bilen yöneticilerin uzun süre iktidarda kalabildiğidir. Ancak, böyle yöneticilerin sayısı pek azdır.

Şah, bu sınırı nasıl çiğnedi de kendi idam hükmünü verdi? Bir gazete makalesi yoluyla. Otorite bilmelidir ki, dikkatsiz tek bir sözcük en büyük imparatorluğu bile yıkabilir. Otorite bunu biliyormuş ve uyanıkmış gibi görünür; ancak nefsini koruma içgüdüsü zayıfladığı, kendine fazla güvenme ve kibirlilik üstün geldiği anda büyük hatayı

yapar ve çöker. 8 Ocak 1978'de, hükümet gazetesi *Etelat*'ta Humeyni'yi eleştiren bir makale çıktı. O sırada Humeyni, Şah'a karşı bir mülteci olarak ülke dışında mücadele ediyordu. Despot tarafından zulmedilmiş ve ülkeden kovulmuş olan Humeyni halkın vicdanı ve taptığı kişi olmuştu. Humeyni efsanesini yıkmak, kutsal bir şeyi yıkmak, haksızlığa uğramış ve aşağılanmış kişilerin ümitlerini yıkmak demekti. Makalenin niyeti de tamı tamına buydu.

Bir düşmanı perişan etmek için ne yazılmalıdır? En iyisi onun bizlerden biri değil —garip, yabancı, ecnebi— olduğunu kanıtlamaktır. Bu amaçla "gerçek aile" kategorisini yaratınız. Burada biz, sen ve ben, yetkililer ve ulus gerçek bir aileyiz. Biz birlik içinde, kendimiz gibi olanlar arasında yaşarız. Başımızın üzerinde aynı çatı vardır, aynı masada otururuz, birbirimizle geçinmeyi ve birbirimize yardım etmeyi biliriz. Ne yazık ki yalnız değiliz. Etrafımızda bir sürü garip, yabancı ve bizden olmayan insan var; onlar bizim huzurumuzu ve rahatımızı bozmak ve ülkemizin yönetimini ele almak isterler. Bir yabancı nedir? Yabancı, herşeyden önce bizden daha kötü —aynı zamanda daha tehlikeli— biridir. Keşke yalnızca kötü olsaydı da, kendi haline bırakılabilseydi. Ama hiçbir çare yok! O, suları çamurla kirletecek, bela çıkartacak ve yıkıcı olacaktır. Bizlerin arasını açacak, bizleri aptal yerine koyacak ve gücümüzü kıracaktır. Yabancı sizi pusuda bekler. Şanssızlıklarınızın nedenidir. Peki onun gücü nereden gelir? Arkasındaki gizli (yabancı, ecnebi) güçlerden. Bu güçler tanımlanabilir ya da tanımlanamaz, ancak kesin olan şudur: Onlar güçlüdür. Daha doğrusu, biz onlara ılımlı davranırsak güçlü olurlar. Diğer yandan biz uyanık olur ve mücadeleye devam edersek, o zaman biz daha güçlü oluruz. Şimdi Humeyni'ye bakın. İşte size bir yabancı. Dedesi Hindistan'dan gelmiş, öyleyse kendimize şunu soralım: Bu yabancının torunu kimin çıkarına hizmet eder? İşte makalenin ilk bölümü böyleydi. İkinci bölümü sağlıkla ilgiliydi. Sağlıklı olmamız ne büyük bir nimet! Çünkü bizim gerçek ailemiz ezelden beri sağlıklıdır. Bedenen ve zihnen sağlamdır. Biz bu sağlıklılığı kime borçluyuz? Bize iyi ve mutlu bir hayat sağlayanlara, bundan dolayı dünyanın en üstün kişileri olanlara, yani yetkililerimize borçluyuz. Böyle yüce kişilere kim karşı

durabilir? Ancak sağduyudan yoksun olanlar. Madem ki bizimkiler en iyi yetkililerdir, onlara karşı savaşan çılgın biri olmalıdır. Sağlam bir toplum bu tür budalaları belirlemeli ve onları başından atıp uzaklara göndermelidir. Nitekim Şah'ın onu ülkeden kovması hayırlı bir işti. Aksi halde Humeyni'nin timarhaneye atılması gerekecekti.

Bu gazete Kum'a geldiği zaman halk epeyce hiddetlendi. Caddelerde ve meydanlarda toplandı. Okuma yazma bilenler diğerlerine durumu yüksek sesle açıkladılar. Karışıklık, bağıran ve tartışan halkın daha büyük gruplar oluşturmasına yol açtı —bitmez tükenmez tartışmalar her yerde, her zaman, gece gündüz, İranlılar'ın en büyük tutkusudur. Bu aralıksız konuşmadan en çok etkilenen gruplar mıknatıs gibiydiler; büyük bir halk kitlesi toplanıncaya kadar ana meydana yeni dinleyiciler çekmeye devam ettiler. Bu ise polisin en sevmediği şeydir. Böyle büyük bir toplantının yapılmasına kim izin verdi? Hiç kimse. Hiçbir izin verilmemiştir. Ayrıca yumruklarını sallayarak bağırıp çağırmak için kim izin verdi? Polis, bunların gereksiz sorular olduğunun, işe girişme zamanının geldiğinin ta başından farkındadır.

Şimdi en önemli an gelmiştir; ülkenin, Şah'ın ve devrimin kaderini tayin edecek olan an, bir polis memurunun kalabalığın kenarında duran bir adama doğru yürüdüğü ve sesini yükselterek ona evine gitmesini emrettiği an gelmiştir. Bu iki adam sıradan, isimsiz kişilerdir; ancak, karşılaşmalarının tarihsel bir önemi vardır. Her ikisi de yetişkin, bazı olayları görmüş geçirmiş ve kişisel deneyimleri olan kişilerdir. Polisin deneyimi: Bir insana bağırıp sopamı kaldırırsam, o önce korkudan uyuşup kalır, sonra koşarak kaçar. Kalabalığın kenarındaki adamın deneyimi: Yaklaşan bir polis gördüğüm anda ödüm kopar ve koşmaya başlarım. Bu deneyimlere dayanarak iyi bir senaryo hazırlayabiliriz: Polis bağırır, adam kaçar, diğerleri toz olur ve meydan boşalır. Fakat bu kez herşey farklı bir biçimde gelişiyor. Polis bağırıyor, fakat adam kaçmıyor, orada dikilip polise bakıyor; bu bakış yalnızca tedbirli ve

korkulu değil, aynı zamanda sert ve cüretli. İşte durum bu merkezde. Kalabalığın kenarında duran adam üniformalı yetkiliye küstahça bakıyor. Polis kımıldamıyor. Etrafına göz atıyor ve aynı bakışı diğer yüzlerde de görüyor. O adamınki gibi diğer yüzler de uyanık, hâlâ biraz korkak, fakat daha şimdiden metin ve sert. Polis bağırmaya devam ediyor, ama hiç kimse kaçmıyor; sonunda o da sesini kesiyor. Bir anlık sessizlik. Polisle o adamın olup bitenlerin farkında olup olmadıklarını bilmiyoruz. Adamın korkusu geçmiştir, bu da kesinlikle devrimin başlangıcıdır. Şimdiye dek bu iki adam ne zaman birbirine yaklaşsa, bir üçüncü şahıs hemen araya girmişti. Üçüncü şahıs korkuydu. Korkuysa polisin dostu, adamın düşmanıydı. Korku kendi kurallarını dayatıyor ve herşeye karar veriyordu. Şimdi ise iki adam ilk defa yalnız, yüz yüze. Korku yok oluyor. Şimdiye dek bütün ilişkileri heyecan, saldırganlık, hakaret, öfke ve terörle doluydu hep. Ancak şimdi korku yok olmuş, bu sapık ve nefret dolu birlik ansızın yıkılmış, sanki bir ateş söndürülmüştür. Bu iki adam artık birbirine karşı kayıtsız ve ilgisiz hale gelmiştir; bu yüzden kendi bildiklerini okuyabilirler. Böylece polis ağır ağır karakola dönerken, adam orada dikiliyor ve gözden kaybolan düşmanına bakıyor.

Korku: içimizde yaşayan yırtıcı, doymak bilmez hayvan. Orada olduğunu unutmamıza izin vermez. İçimizi kemirip durur, bağırsaklarımızı burar. Her zaman yemek ister, biz de ona en seçkin besinleri sağlarız. Onun tercih ettiği yiyecek kulağa çalınanlar, kötü haberler, ürkütücü düşünceler, kâbuslu hayallerdir. Binlerce dedikodu, düşünce ve tuhaflığın arasından daima en kötülerini —yani korkunun en çok beğendiklerini— seçeriz. Onu tatmin etmek ve rahatlatmak için herşeyi yaparız. Burada, birinin konuşmasını dinleyen, soluk yüzlü ve telaşlı bir adam görüyoruz. Ne oluyor? Adam korkusuna yiyecek atıyor. Ya ona yedirecek hiçbir şeyimiz yoksa? Telaşla bir şeyler uydururuz. Ya hiçbir şey uyduramazsak? (Ender de olsa olabilir bu.) O zaman başka kişilere koştururuz, onları ararız, sorular sorarız, dinleriz ve tuhaflıklar toplamaya çalışırız, çünkü tek amacımız korkumuzu doyurmaktır.

Devrimler üstüne yazılmış bütün kitaplar, sendeleyen yetkenin çürüyüşünü ya da halkın sefalet ve acılarını anlatan bir bölümle başlar. Oysa bu kitaplar ürkütülüp sindirilmiş, dehşete düşmüş bir adamın, birdenbire nasıl olup da korkusunu yendiğini, nasıl rahatladığını anlatan psikolojik bir bölümle başlamalıdırlar. Bazen aniden, bir şok ya da arınma gibi gerçekleşiveren bu olağandışı sürecin aydınlatılması gerekir. Kişi korkuyu başından atar ve kendini özgür hisseder. Bu gerçekleşmeden hiçbir devrim mümkün değildir.

Polis karakola döner ve komutanına rapor verir. Komutan silahlı adamlarını görevlendirir ve onlara alanın etrafındaki evlerin damlarında mevzilenmelerini emreder. Kendisi de bizzat şehir merkezine gider, dağılması için hoparlör kullanarak kalabalığa seslenir. Ancak hiç kimse onu dinlemek istemez. Bu yüzden, güvenli bir yere çekilir ve ateş emri verir. Otomatik silahlardan çıkan mermiler insanların başlarına yağmur gibi iner. Panik çıkar, gürültü yükselir ve kaçabilenler kurtulur. Sonra silahlar susar. Ölüler meydanda kalır.

Bu meydanın polis tarafından çekilmiş resminin katliamdan sonra Şah'a gösterilip gösterilmediği bilinmiyor. Diyelim ki gösterildi. Ya da diyelim ki gösterilmedi. Şah çok çalıştığından zaman bulamamış olabilir. Onun mesaisi sabah 7'de başlar, gece yarısı sona ererdi. Gerçekten, yalnızca kışın St. Moritz'e kayak yapmaya gittiği zaman dinlenirdi. Orada bile, konutuna dönüp tekrar çalışmaya başlamadan önce kendisine yalnızca iki ya da üç tur kayak yapma izni verirdi. Madam L. o günleri anımsarken, İmparatoriçe'nin St. Moritz'de çok demokratik tarzda hareket ettiğini söyler. Delil olarak ortaya, kayak asansörü için kuyrukta sıra bekleyen İmparatoriçe'yi gösteren bir fotoğraf çıkarır. Evet, aynen öyle —kayaklarına dayanarak sırada dinlenen zarif ve hoş bir kadın. Oysa, der Madam L., öyle zengindiler ki, Şah'ın eşi rahatlıkla yalnızca kendine ait bir kayak asansörü yapılmasını emredebilirdi!

Ölüler burada beyaz kefenlere sarılır ve tahta teskereler üzerine yatırılır. Tabutu taşıyanların hızlı, bazen koşmaya dönüşen

yürüyüşleri, büyük bir telaş izlenimi yaratır. Cenaze töreni aceleye getirilir, her yandan haykırış ve feryatlar yükselir; yas tutanlar rahatsız ve huzursuzdur. Sanki ölülerin varlığı onları öfkeden çıldırtır ve ölüleri hemen toprağa vermek isterler. Sonradan mezarların üzerine yemekler serilir ve cenaze ziyafeti başlar. Her gelip geçen ziyafete çağrılır ve yemek yer. Aç olmayanlar yalnızca biraz meyva, bir elma ya da portakal alır; ancak herkes bir şey yemek zorundadır.

Ertesi gün, anma törenine başlanır. Halk ölmüş kişinin hayatını, temiz kalbini ve dürüst kişiliğini yadeder. Bu tören kırk gün sürer. Kırkıncı gün aile, dost ve tanıdıklar merhumun evinde toplanırlar. Komşular —tüm yöre ve köy halkı yığın halinde— evin etrafına doluşur. Yas tutan halkın anma törenidir bu. Acı ve keder, halkın matemi, umarsız kreşendo son haddine erişir. Ölüm doğal, yani olağan insan kaderine uygun biçimde olmuşsa —uzun zaman devam edebilen— bu toplantı, kasvetli ve aciz bir teslimiyet halinden sonra birkaç saatlik coşkulu ve acıklı dualardan ibaret kalır. Ancak ölümün darbesi birisi tarafından vahşice indirilmişse, halk tutkulu bir misilleme ve intikam duygusuna kapılır. Sınırsız bir öfke ve nefret havası içinde katilin, onları bu büyük acıya sürükleyen adamın adını haykırırlar. O kişi uzakta bile olsa, o anda tüylerinin ürpereceğine inanılır: Evet, onun günleri sayılıdır.

Zulüm altında çiğnenmiş, alçaltılmış, oyuncak haline getirilmiş bir ulus, kuşkusuz, başını sokabileceği, koruyabileceği ve benliğine kavuşabileceği bir sığınak arar. Özelliğini, kimliğini, hatta doğal yaşam hakkını koruyacaksa bu kaçınılmazdır. Ancak bir ulus bütünüyle göç edemez, bundan dolayı mekândan çok, zamandan göç etmeye başlar. Yaşanan gerçeğin gittikçe daralan baskı çemberleri ve tehditleri karşısında, yitik bir kutsal emanet gibi görünen geçmişe döner. Yönetimin savaşmaktan korkacağı kadar eski, dolayısıyla kutsal olan gelenek ve görenekler yoluyla, kendini yeniden emniyette hissetmeye başlar. İşte bu nedenle her diktatörlükte âdetler, inançlar ve simgeler yavaş yavaş yeniden canlanır — diktatörlüğe zıt, onun iradesine karşı

bir şey olarak. Geçmiş yeni bir duygu, yeni ve kışkırtıcı bir anlam kazanır. Bu, önceleri duraksayarak ve çoğu kez gizlilik içinde gerçekleşir; ancak diktatörlük giderek dayanılmaz ve ezici bir hal alınca, eskiye dönüşün gücü ve etki alanı büyür. Kimileri bunu Ortaçağ'akadar giden bir geri dönüş olarak kabul ederler. Öyle de olabilir. Ancak bu daha çok, halkın karşıtlığını belirtme aracıdır. Yönetim ilerleme ve çağdaşlığı temsil ettiğini iddia ediyor, öyleyse biz de değerlerimizin farklı olduğunu göstereceğiz. Bu, atalarımızın unutulmuş dünyasını yeniden elde etme arzusundan çok, politik bir kin sorunudur. Yaşam gerçekten daha iyiye gittiğinde, eski âdetler duygusal içeriklerini yitirip eskiden oldukları şeye —törensel bir biçime— dönüşüverirler.

Yükselen muhalefet ruhunun etkisiyle birdenbire politik eyleme dönüşen bu tür bir töre de, ölenlerin kırkıncı günde anılmasıydı. Her zaman yalnızca aile ve komşuların yer aldığı tören bir protesto gösterisine dönüştü. Kum olaylarından kırk gün sonra halk katliamın kurbanlarını anmak amacıyla İran kasabalarındaki birçok camide toplandı. Tebriz'de gerginlik o kadar arttı ki, neticede bir isyan çıktı. Kalabalık bir halk kitlesi "Şah'a Ölüm!" diye bağırarak caddeleri inletti. Ordu olaya müdahale etti ve şehri kana boğdu. Yüzlerce kişi öldü, binlercesi yaralandı. Kırk gün sonra, kasabalarda yas başladı —Tebriz'deki katliamı anma zamanı gelmişti. Bir kentte —İsfahan'da— umarsız, kızgın bir halk kitlesi caddeleri doldurdu. Ordu ayaklananların etrafını sardı ve ateş açtı; bu defa daha çok insan öldü. Kırk günlük bir süre daha geçince, yas içindeki halk İsfahan'da ölmüşlerini anmak için düzinelerce kasabada birden toplandı. Daha fazla gösteri ve katliam oldu. Kırk gün sonra aynı olay Meşhed'de tekrarlandı. Daha sonra Tahran ve sonra yine Tahran. Sonunda hemen hemen her şehir ve kasabada bu olay tekrarlanmaya başladı.

Böylece İran devrimi, kırk günlük aralarla birbirini izleyen patlamalar sonucu iyice ilerler. Kırk günde bir, ümitsizlik, öfke ve kan dökme

patlaması ortaya çıkar. Patlama her defasında daha korkunç olur — kalabalık gittikçe büyür ve kurbanların sayısı artar. Terör mekanizması yön değiştirmeye başlar. Terör, tam anlamıyla halkı dehşete düşürmek için kullanılır. Ancak iktidarın uyguladığı terör, artık halkı yeni çarpışmalara ve saldırılara yönlendirmektedir.

Şah'ın tepkisi bütün despotlarınkinin aynıydı: Önce vur ve bastır, sonra iyice düşün: Bundan sonra ne olacak? Birincisi, pazunu şişir, bir güç gösterisi yap ve daha sonra, varsa, bir beyne sahip olduğunu kanıtla. Despot yönetim, güçlü görünmeye büyük önem verirken, bilgeliğinden dolayı takdir edilmeye pek önem vermez. Kaldı ki bilgelik bir despot için ne anlam taşır? Gücün kullanılmasındaki ustalık demektir ancak. Bilge despot, ne zaman ve nasıl vuracağını bilir. Sürekli güç gösterisi bir zorunluluktur; çünkü aslında her diktatörlük yönetilenlerin en zayıf içgüdülerine seslenir: korku, komşularına karşı saldırganlık, dalkavukluk. Terör, böyle içgüdüleri en etkili biçimde uyarır; güçten korkmak terörün kaynağıdır.

Bir despot, insanın alçak bir yaratık olduğuna inanır. Sarayını alçak insanlar doldurur, çevresini alçaklar oluşturur. Dehşete düşmüş bir toplum, uzun süre, düşünme yeteneği olmayan, herşeye boyun eğen bir serseri gibi davranacaktır. Ona denileni yaptırmak için yiyecek vermek yeterlidir. Eğlendirilince mutlu olur. İnsanlığın hayli küçük olan politik hileler hazinesi bin yıllık bir dönemde pek değişmemiştir. Kendilerine yetki verildiği taktirde nasıl idare edeceklerini bildiklerine inanan bir sürü amatör politikacıya sahip olmamızın nedeni de budur. Yine de, şaşırtıcı olaylar meydana gelebilir. Bir bakarsınız, iyi beslenmiş ve epeyce eğlendirilmiş bir kalabalık söz dinlememeye başlıyor. Eğlenceden fazlasını talep ediyor. Özgürlük istiyor, adalet istiyor. Despot şaşırıp kalır. O, bir insanı, olduğu haliyle, bütünlüğüyle ve şerefiyle görmenin yolunu bilmez. Böyle bir adam sonunda diktatörlüğü tehdit edecek ve onun düşmanı olacaktır. Bu yüzden diktatörlük, o adamı yok etmek için tüm gücünü toplar.

Diktatörlük, halkı hor gördüğü halde, takdirini kazanmak için hayli çaba harcar. Kanunsuz olmasına rağmen —daha doğrusu kanunsuz

olduğundan— kanun varmış gibi göstermeye çalışır. Bu konuda fazlasıyla alıngan, hastalık derecesinde duyarlıdır. Bundan başka, (ne kadar derine gizlenmiş olursa olsun) bir aşağılık duygusu da vardır. Sahip olduğu genel beğeniyi kendisine ve başkalarına kanıtlamak için herşeye katlanır. Bu destek yalnızca sonu görünmez bir bilmece bile olsa, memnunluk vericidir. Yalnızca görüntü kurtarılmış olsa da, ne fark eder? Diktatörlüğün dünyası gösterişlerle doludur.

Şah bile onaylanma ihtiyacı hissetti. Bu nedenle Tebriz katliamının son kurbanları gömüldüğü zaman, aynı şehirde şahlık şerefine bir destekleme gösterisi düzenlendi. Şah'ın partisi Rastakhiz'in eylemcileri büyük şehir meydanında toplandılar. Liderin şaşaalı resimlerini taşıyarak geçit törenleri yaptılar. Bütün hükümet mensupları tribünleri doldurdu. Başbakan Cemşid Amuzegar toplanan halka nutuk çekti. Dediğine göre, birkaç anarşist ve teröristin milletin birliğini nasıl yok edip huzurunu bozabileceğini merak ediyordu: "Sayıları o kadar az ki, bir grup oluşturdukları bile söylenemez. Hepsi bir avuç adam." Şükür ki dedi, evlerimizi ve refahı yıkmak isteyenlere karşı ülkenin her yerinden sevindirici haberler geliyor —bundan sonra da Şah'ı desteklemek için resmî bir karar kabul edildi. Gösteri bittiğinde, katılanlar gizlice sıvışıp evlerine gittiler. Halkın çoğu bu gösteri için Tebriz'e taşındığından kasabalarına otobüslerle geri gönderildi.

Bu olaydan sonra, Şah kendisini daha iyi hissetti. Kendini yeniden topluyor gibiydi. O zamana kadar kan bulaşmış kartlarla oynuyordu. Şimdiyse, hilesiz bir desteyle oynamaya karar verdi. Halkın sempatisini kazanmak için, Tebriz'de halka ateş açmış birliklerin komutanlarına işten el çektirdi. Bu hareketi generaller arasında hoşnutsuzluğa neden oldu. Generalleri yatıştırmak için İsfahan sakinlerine ateş açılmasını emretti. Halk öfke ve nefretle tepki gösterdi. O zaman halkı yatıştırmak istedi; bunun için de Savak başkanını işten attı. Savak dehşete düştü. Savak'ı yatıştırmak için, onlara istedikleri herkesi tutuklama izni verdi. Böylece terslikler, sapmalar, dolambaçlı yollar, belirsiz ve tedbirsiz hareketler içinde Şah uçuruma adım adım yaklaşmaya başladı.

Şah kararsız olmaktan dolayı çok kınandı. Hep politikacıların kararlı olması gerektiği söylenir. Fakat hangi konuda kararlı? Şah tahtını elinde tutmak konusunda kararlıydı ve bu amaçla her olanağı araştırdı. Silah kullanmayı ve demokratlaşmayı denedi, insanları hapse attı ve serbest bıraktı; bazılarını işten çıkardı, diğerlerini terfi ettirdi; gözdağı verdi, sonra övdü. Ne var ki bunların bir yararı olmadı. Halk artık bir Şah istemiyordu: bu türden bir otorite istemiyordu.

Şah'ı düşüren, kendini beğenmişliği oldu. Kendisini ülkesinin babası saydı, fakat ülke ona karşı ayaklandı. Bunu dert edindi, üzüldü. Bedeli ne olursa olsun (yazık ki kan dahil), şefkatle beslenen eski bir imgeyi, yıllarca şükranla velinimetinin ayağına kapanmış mutlu bir halk imgesini yenilemek istedi. Fakat Şah halkın lütuf değil, haklarını talep ettiği bir zamanda yaşadığımızı unuttu.

Kendisine çok inandığı, kendisini aşırı derecede ciddiye aldığı için de yok olmuş olabilir Şah. Halkın kendisine taptığına; onu en iyi, en değerli ve en yüce kişi olarak kabul ettiğine kesinlikle inanıyordu. Halkın çıkardığı isyan anlaşılır gibi değildi; isyan onu şaşırttı ve direncini yok etti. Hemen tepki göstermek zorunda olduğunu sandı. Bu da şiddetli, öfkeli ve çılgınca kararlar almasına neden oldu. Şah'ta azıcık bile espri gücü yoktu. Örneğin şöyle diyebilirdi: "Gösteri mi yapıyorlar? Bırakın yapsınlar. Altı ay mı? Bir yıl mı? Ben bekleyebilirim. Ne olursa olsun saraydan kımıldamayacağım." O zaman beklediğini bulamayan kızgın halk sonunda ister istemez evine dönerdi, çünkü halk bütün ömrünü gösterilerde yürüyerek geçiremez. Ancak Şah beklemek istemedi. Oysa politikada kişi beklemesini bilmek zorundadır.

Şah'ın yok olmasının bir nedeni de, kendi ülkesini doğru dürüst tanımamasıydı. Bütün ömrünü sarayda geçirdi. Saraydan ayrıldığı za-

man sıcak bir odadan dondurucu soğuğa çıkmış birine benzerdi. Şöyle bir etrafına bakıp çabucak içeri çekilirdi. Aslında bütün saraylarda, yıkıcı ve saptırıcı yasaların geçerli olduğu bir yapı varlığını sürdürür. Çok eski zamanlardan beri bu böyle olmuştur, böyledir ve böyle olacaktır. On tane yeni saray yaptırabilirsiniz, ancak yapım biter bitmez sizin saraylarınız da, beş bin yıl önce yapılmış saraylarda hüküm süren yasalara tabi olacaklardır. Tek çare sarayı, tramvay ya da otobüs gibi geçici bir mekân olarak kullanmaktır. Binilir, bir süre gidilir, sonra inilir. Doğru durakta inmeye ve fazla uzağa gitmemeye dikkat etmek çok önemlidir.

Bir sarayda yaşarken farklı bir hayatı düşleyebilmek —örneğin kendi yaşamınızı sarayın dışında ve saray olmaksızın düşlemek— dünyanın en zor işidir. Sonuna doğru yöneten, artık kurtulması için halkın kendisine yardıma istekli olduğunu keşfeder. Ne yazık ki böyle anlarda pek çok hayat kaybedilebilir. Politikada bu bir şeref sorunudur. Şerefli bir adam olan De Gaulle'ü ele alalım. O bir referandum kaybetti, masasını temizleyip düzenledi ve bir daha geri dönmemek üzere sarayı terketti. De Gaulle, ancak çoğunluk kendisini kabul ettiği sürece hükümetin başında kalmak istedi. Çoğunluk kendisine güven duymayı kestiği anda görevini bıraktı. Ancak onun gibi kaç kişi var? Birçokları ağlar, sızlar, fakat gitmez; millete işkence eder, ama yerinden kımıldamaz. Kapıdan atılsa bacadan girer; tekmelenip merdivenlerden yuvarlanır, yine de emekleyerek tekrar yukarı tırmanmaya çalışır. Böyle kişiler iktidarda kalabilme ya da iktidara yeniden gelme ümidiyle kendilerine bahaneler bulurlar; baş eğerek selam verirken aptal aptal gülümseyerek yere kapanırlar. Ellerini açarak, bakın ellerimde kan yok, derler. Ancak ellerini göstermek zorunda kalmaları onları çok utandırır. Ceplerinin içini dışarı çıkartırlar —bakın, fazla bir şeyim yok! Bu hale düşmek elbette insan onuruna yakışmaz. Şah saraydan ayrılırken ağlıyordu. Daha sonraki görüşmelerde ne kadar serveti bulunduğunu ve bu servetin halkın düşündüğünden daha az olduğunu açıkladı.

Ben günlerimi amaçsızca Tahran sokaklarında dolaşarak geçirdim. Odamın sıkıcı boşluğundan ve saldırgan, iftiracı temizlikçi kadından kaçıyordum. Kadın durmadan benden para istiyordu. Temiz ve ütülü gömleklerim çamaşırcıdan geldiği zaman onları yeniden suya batırıyor, ipe geriyor —ve ücret talep ediyordu. Niçin? Gömleklerimi harap ettiği için mi? Dilenci eline benzeyen zayıf ve kuru eli siyah çarşafının altından uzanıyordu. Parası olmadığını biliyordum, ama benim de param yoktu. Kadın bunu bir türlü anlamıyordu. Ona kalırsa dış dünyadan gelen herkes zengindi. Otel sahibi omuzlarını silkerek, "Bu konuda yapabileceğim hiçbir şey yok. Sayın Bayım, devrimin bir sonucu olarak o kadın gibiler şimdi iktidarda," dedi. Otel sahibi bana doğal bir müttefik, bir karşı-devrimci olarak bakıyordu. Görüşlerimin liberal olduğunu varsayıyordu; iki arada bir derede kalmış olan liberaller o sıralar en şiddetli saldırılara hedef oluyorlardı. Tanrı ile Şeytan arasında seçim yap! Resmî propaganda herkesten kesin bir açıklama bekliyordu; tasfiyelerin ve "birbirlerinin ellerinin temizliğini kontrol etme" adını verdikleri hareketin zamanı gelmişti.

Aralık ayını şehirde gezip dolaşarak geçirdim. Yeni Yıl, 1979, yaklaşıyordu. Bir arkadaşım telefonla samimi, akıllıca gizli tutulmuş neşeli bir parti düzenlediğini ve benim de gelmemi istediğini haber verdi. Ben başka planlarım olduğunu söyleyerek davetini reddettim. Arkadaşım şaşkınlıkla sordu: "Ne gibi planlar? Böyle bir akşamda Tahran'da ne yapabilirsin?" "Esrarengiz planlar" diye cevap verdim; bu da gerçeğe oldukça yakındı. Yılbaşı gecesi ABD Büyükelçiliği'ne gitmeye karar vermiştim. Bütün dünyanın konuştuğu bu yerin o gece neye benzeyeceğini görmek istiyordum. Otelden saat 11'de ayrıldım. Yolum uzun değildi —yaklaşık 2 km.— yokuş aşağı olduğundan kolay bir yürüyüş yapabilirdim. Soğuk insanın içine işliyordu, rüzgâr kuru ve dondurucuydu; dağlarda bir kar fırtınası olmalıydı. Kimsenin gelip geçmediği, devriyelerin bulunmadığı boş sokaklardan yürüyüp geçtim. Sokaklardaki tek kişi Veliaht Meydanı'ndaki kulübesinde oturan bir fıstıkçıydı. O da Varşova'nın Polna Caddesi'ndeki satıcılar gibi soğuğa karşı kalın giysilere bürünmüştü. Bir paket fıstık aldım ve ona bir avuç dolusu riyal verdim —çok fazlaydı; ama bu da benim ona Noel

hediyemdi. Satıcı amacımı anlamadı. Ona ödemem gereken miktarı sayarak aldı; paranın üstünü ciddi ve gururlu bir ifadeyle bana geri uzattı. Böylece ölü ve buz gibi soğuk şehirde karşılaştığım tek kişiyle hiç değilse anlık bir yakınlık getireceğini umduğum jestim de işe yaramadı. Çürümekte olan dükkânlara ve vitrinlere bakarak yürümeye devam ettim, Taht-ı Cemşid'e girdim, yakılmış bir banka, yangından hasara uğramış bir sinema, boş bir otel ve ışıkları yanmayan bir havayolları acentasından geçtim. Sonunda Büyükelçilik'e vardım. Gündüzleri burası büyük bir pazar yeri, faaliyet halinde bir ordugâh, bağırıp çağırarak ferahlanabilecek bir eğlence parkı gibidir. İnsan buraya gelip dünyanın bütün ileri gelenlerine sövüp sayabilir ve hiçbir cezayla karşılaşmaz. Bu işin gönüllüleri buradan hiç eksik olmaz. Fakat gece yarısına yaklaşılan şu anda etrafta hiç kimse yok. Son oyuncular tarafından uzun zaman önce terkedilmiş çok büyük bir sahneyi andıran bu yerin etrafında yürüyorum. Ortada yalnızca kullanılmamış dekor malzemesi ve bir hayalet kasabanın ürpertici havası kalmış. Rüzgâr parçalanmış bayrakları titretiyor; cehennem ateşinde ısınan şeytanları gösteren büyük bir resmi dalgalandırıyor. Daha ilerde nurlu yüzüyle İmam Ali bir şehidin ölüm törenine hazırlanırken, yıldızlarla bezenmiş silindir şapkası başında Carter, bir torba alun sallıyor. Platformda hâlâ bir mikrofon ve çok sayıda hoparlör duruyor. Burada heyecanlı hatipler halkı hiddete ve haksızlığa karşı öfke duymaya teşvik ediyor. O sesi çıkmayan hoparlörlerin manzarası cansızlık ve boşluk hissini daha da arttırdı. Asıl giriş kapısına doğru yürüdüm. Âdet üzere, bu kapı bir zincir ve asma kilitle kapalı, çünkü halk Büyükelçilik'e hücum edip kapıyı kırdığından beri hiç kimse kilidi tamir etmemişti. Kapının yakınında iki genç muhafız, otomatik tüfekleri omuzlarında, soğuktan yüksek duvarın dibine çömelmişti —onlar İmam'ın hizmetindeki öğrenciler. Uyukluyor gibiydiler. Arka taraftaki ağaçlar arasında rehinelerin bulunduğu aydınlatılmış bina vardı. Pencerelere dikkatle bakıp etrafı iyice izlememe rağmen ne bir insan, ne de gölge görebildim. Saatime baktım. Gece yarısı olmuştu (en azından Tahran'da) ve Yeni Yıl başlıyordu. Dünyanın bir yerinde parıldayan, rengârenk salonlarda sevinç ve neşeyle saatler vuruyor, şampanyalar patlıyor ve ziyafetler veriliyordu. Bunlar belki başka bir gezegende oluyordu, çünkü burada ses ya da ışıktan eser yoktu. Orada üşüyüp du-

rurken, birdenbire, o dünyayı terkedip nasıl bu son derece ıssız ve can sıkıcı yere geldiğimi merak etmeye başladım. Bilmiyorum. Burada olmam gerektiği yalnızca bu akşam aklımdan geçti. O elli iki Amerikalı ve iki İranlı'dan hiçbirini tanımıyordum, onlarla konuşmamıştım bile. Bu noktada, belki olağanüstü bir şey olur sanmıştım. Fakat hiçbir şey olmadı.

Şah'ın ayrılışının ve monarşinin yıkılışının yıldönümü yaklaşıyordu. Bu nedenle televizyonda devrime ilişkin pekçok film gösterildi. Hepsi de birçok yönden birbirine benziyordu. Aynı resimler, aynı olaylar tekrarlandı. Birinci Perde'yi daima muazzam bir geçit törenine ait görüntüler oluşturuyordu. Böyle bir geçit töreninin boyutlarını ifade etmek zordur: İnsanlardan oluşmuş bir nehre benzer, geniştir ve kaynar, günün ağarmasından akşam karanlığına dek ana caddelerden dalgalanarak akar. Öyle şiddetli bir seldir ki, bir an içinde herşeyi yıkıp yutacak gibidir. Havaya kaldırılmış tehdit edici yumruklar ritmik bir tarzda dalgalanışlarıyla fırtınaya tutulmuş bir ormanın ağaçlarını andırır; hayret verici bir orman! Gürültücü bir kalabalık aynı perdeden "Şah'a Ölüm!" diye bağırır. Yakın plan yüzler. Bütün kameramanlar henüz yuvarlanmaya başlamakta olan bu çığın görüntüsüne hayran kalırlar; gördükleri şeyin boyutları onları derinden etkiler, kendilerini Everest'in dibindeymiş gibi hissederler. Devrimin son aylarında birden kabarıveren bu milyonlarca insan bütün şehirlerin caddelerinden yürüyüp geçti. Onlar silah taşımadılar; güçleri sayılarında ve coşkulu, sarsılmaz kararlılıklarındaydı.

İkinci Perde en acı olanıdır. Kameramanlar binaların damlarındadır ve açılan sahnenin manzarasını kuş bakışı filme alırlar. Önce bize caddede olup biteni gösterirler. İki tank ve iki zırhlı araç mevzilenmiştir. Miğferli ve kurşun geçirmez üniformalı askerler yaya kaldırımlarında ve yolda ateş mevzilerine geçmişlerdir. Beklerler. Şimdi kameramanlar, yaklaşmakta olan gösteriyi çekmektedirler. Gösteri önce caddenin en uzak noktasında belirir, fakat çok geçmeden yaklaştığını görürüz. Evet, geçit töreninin baş tarafı oradadır. Erkekler, kadınlar ve çocuklar hep

birlikte yürüyorlar. Hepsi beyazlar giyinmiş; bu renk ölüme hazır olmayı simgeler. Kameramanlar bize onların henüz hayatta olan yüzlerini gösterir. Gözlerini gösterir. Çocuklar yorgun fakat sakin bir halde olacakları görmeyi bekliyorlar. Dosdoğru tanklara doğru ilerleyen, asla yavaşlamayan ya da durmayan halk —uyuşturulmuş mu, büyülenmiş mi, çıldırmış mı?— sanki hiçbir şey görmüyormuş, bomboş bir arazide dolaşıyormuş gibi yürümeye devam eder. Halk o andan itibaren cennete yürür gibidir. O anda film titremeye başlar, çünkü kameramanın elleri de titremektedir. O anda televizyondan bir gümbürtü, silah sesleri, mermilerin vızıltısı, feryatlar. Derken şarjör değiştiren askerlerin, tareti sağa sola dönen bir tankın, miğferi gözlerine dek inmiş bir subayın yakın plan çekimleri görünür. Yine bir kaldırımın resmi çıkar ve sonra görüntü, caddenin karşısındaki evin duvarına, oradan da dama, bacaya, derken yalnızca bir bulutun kenarının görülebildiği boş gökyüzüne çevrilir. Sonra boş bir çerçeve ve karanlık. Ekranda bir yazı belirir: Bu, kameramanın çektiği son filmdi, ama kurtulanlar anısını koruyacak ve yaşatacaklardır.

Son perde ağıttır. Ölüler şurada burada uzanmakta, yaralı bir adam kendisini kapıya doğru sürüklemekte, ambulanslar hızla geçmekte, halk seğirtmekte, bir kadın ellerini açarak yalvarmakta, tıknaz, terlemiş bir adam birisinin cesedini kaldırmaya çalışmaktadır. Halk geriye çekilmiş, dağılmış, yan sokaklardan keşmekeş içinde geçerken çok feci duruma düşmüştür. Bir helikopter damları sıyırıp geçer. Birkaç blok ilerde, trafik her zamanki gibi akmaya başlamıştır bile; şehir günlük hayatına dönmüştür.

Şöyle bir sahne hatırlıyorum: Göstericiler yürüyor. Bir hastaneden geçerken susuyorlar, çünkü hastaları rahatsız etmek istemiyorlar. Ya da bir başka sahne: Geçit töreninin arkasından giden delikanlılar döküntüleri topluyor, çöp tenekelerine atıyorlar. Göstericilerin yürüdüğü yol temiz bırakılmalıdır. Bir film parçası: Çocuklar okuldan evlerine dönüyor. Silah sesi duyuyor ve askerlerin göstericilere ateş açtığı yere doğru koşuyorlar. Defterlerinden yapraklar yırtıyor, onları

kaldırımlar üzerindeki taze kana batırıyor, sonra caddelerde koşarken o kanlı sayfaları gelip geçenlere bir uyarı olarak gösteriyorlar. —Dikkat et! Orada silahlar patlıyor! İsfahan'da çekilmiş bu film birkaç kez gösterildi. Gösteri yapan insan kalabalığı geniş bir alandan geçiyor. Birdenbire ordu her yandan ateş açıyor. Halk haykırışlar, kargaşa ve gürültülü itiş kakışlar arasında canını kurtarmaya çalışıyor ve sonunda alan boşalıyor. Hayatta kalanlardan en sonuncular da muazzam alanı terkedip ortadan yok olurken biz, o meydanın tam ortasında kalmış, tekerlekli sandalyede oturan sakat bir adam görüyoruz. O da kurtulmak istiyor, fakat tekerleğin biri saplanıp kalmış (film nedenini göstermiyor). Mermiler etrafında uçuşurken o içgüdüyle başını kolları arasında saklıyor. Sonra ümitsiz bir şekilde tekerlekleri çevirmeye çalışıyor, ancak tekerlekler hareket edeceğine bir nokta etrafında dönüp duruyor. Bu öyle kötü bir manzara ki, askerler sanki özel talimat bekliyormuş gibi ateşi kesiyorlar. Sessizlik. Az sonra geniş, boş bir alan görüyoruz; ortada bu mesafeden zorlukla seçilebilen, sakat, acı çeken bir böcek benzeri, tek başına kalmış bir insanın çarpık imgesi, tuzak sıkışıp kapanırken, hâlâ can havliyle çabalıyor. Askerler tekrar ateşe başlıyorlar, geriye kalan tek hedefe. Adamın hareketsiz kaldığını görüyoruz az sonra. Öylece, hareketsiz; bir ya da iki saat boş meydanın ortasında (filmin yorumcusuna göre) bir halk anıtı gibi kalıyor.

Kameramanlar uzak çekimleri fazla kullanır. Sonuçta ayrıntılar yitirilir. Oysa herşey ayrıntılar aracılığıyla kanıtlanabilir. Yağmur damlası içinde evren. Ben gösterilerde yürüyen insanların yakından çekilmiş fotoğraflarını özlüyorum. Sohbetleri özlüyorum. Gösteride yürüyen kişi ne kadar umutla doludur! Yürüyor, çünkü bir şeye güveniyor, bir iş başarabileceğine inanıyor. Daha iyi olacağından emin. Yürürken de şunu düşünüyor: Biz kazanırsak bana artık hiç kimse köpek muamelesi yapmayacak. Tüm ailesi için satın alacağı sağlam ve temiz ayakkabıları, bir yuvayı düşünüyor. Biz kazanırsak, insan gibi yaşamaya başlayacağım. Yeni bir dünya: Sıradan bir adam, bir bakanı şahsen tanıyacak ve herşeyi halledecektir. Yoo, neden bakan olsun? Biz, kendimiz bir komite kuracağız ve işleri yürüteceğiz! Fazla kesin ya da belirli olmayan başka düşünce ve planları da var, fakat hep-

si iyi, insana ümit verici türden, çünkü o ve arkadaşları en iyi niteliklere sahip: Bu planlar gerçekleşecektir. Adam gururlanır, içinde gücün yükseldiğini hisseder, çünkü yürümek aynı zamanda katılmaktır; ilk kez kaderini kendisi belirler, katkıda bulunur, sözünü geçirir, karar verebilir —o *vardır.*

Bir zamanlar, kendiliğinden oluşan bir yürüyüş görmüştüm. Bir adam havaalanına giden yolda yürürken sanki bir şarkı söylüyordu. Şarkısı Allah hakkındaydı, ezan gibi —Allahüekber! Uzaktan duyulabilen güzel, dokunaklı bir sesi vardı adamın. Yürürken hiçbir şeyi, kimseyi önemsemiyordu. Ben şarkı söyleyişini duymak istediğim için onu takip ettim. Kısa bir süre içinde caddede oynayan birkaç çocuk ona katıldı ve birlikte söylemeye başladılar. Derken bir grup adam ve utana sıkıla evinden çıkıp gelmiş bazı kadınlar göründü. Sayıları yaklaşık yüzü bulunca kalabalık gerçekten hızla çoğalmaya başladı. Canetti'nin dediği gibi "kalabalık kalabalığı çeker." Burada halk bir kalabalığın içinde olmak ister, kalabalık onları güçlendirir ve önemlerini arttırır. Amaçlarını kalabalık aracılığıyla anlatır, kalabalık ararlar. Böyle bir ortamda, yalnızken içlerinde taşıdıkları ve kendilerini rahatsız eden bir şeylerden kurtulurlar.

Aynı cadde üzerinde (eskiden adı Rıza Şah'tı, şimdi Engelop) yaşlı bir Ermeni baharat ve kuruyemiş satar. Dükkânının içi gürültülü ve sıkıcı olduğundan, mallarını kaldırım üzerinde sergiler —torbalar, sepetler, kuru üzüm, badem, hurma, fındık, zeytin, zencefil, nar, erik, biber, darı, ayrıca isimlerini ve yararlarını bilmediğim daha birçok yemiş. Bütün bunlar uzaktan bakılınca zengin ve canlı bir palete, zevkli ve ilginç bir resme benzer. Ayrıca dükkâncı renklerin kompozisyonunu her gün değiştirir: kahverengi hurmalar bir gün, Antep fıstığı ve yeşil zeytinlerin yanındadır, ertesi gün hurmaların yerini beyaz bademler alır, altın renkli darının yerini ise gittikçe kızaran biberler. Bu renkli manzarayı ziyaret etmemin nedeni sırf zevk değildir. Serginin

günlük kaderi, aynı zamanda politika üzerine bir haber kaynağıdır; çünkü Engelop gösterilerin merkezidir. Sabahleyin kaldırımda bir sergi yoksa, Ermeni telaş içindedir —bir gösteri yapılacaktır. Elbette mallarını kalabalığa çiğnetmektense, saklamayı tercih eder. Bu demektir ki ben kolları sıvamalı, kimin ne için gösteri yapacağını öğrenmeliyim. Fakat Engelop Sokağı'nın uzak bir yakasından Ermeni'nin renkli ve parlayan paletini görebilirsem, anlarım ki normal, sakin ve olaysız bir gün geçecek; ben de gönül rahatlığıyla bir bardak viski içmek için Leon'un meyhanesine gidebileceğim.

Engelop Sokağı'nın daha ilerisinde taze ve sıcak ekmek satan bir fırıncı vardır; İran ekmeği büyük ve yassı bir pasta gibidir. Bu ekmeklerin pişirildiği fırın, toprak altına üç metre kazılmış, duvarları çamurla sıvanmış bir çukurdur. Dibinde bir ateş yanar. Kocasına ihanet eden bir kadın böyle bir ateş kuyusuna atılır. Razak Naderi adlı on iki yaşında bir erkek çocuk bu fırında çalışır. Razak'ın hayatı ilginç bir film olabilirdi. Çünkü çocuk yaştaki bu genç, başkentten 10 km. uzaktaki Zanjan'a yakın köyünde annesini, iki kız ve üç erkek kardeşini bırakıp iş aramaya Tahran'a gelmiş. O zamandan beri de ailesini geçindirmek zorunda kalmış. Sabah 4'te kalkar ve fırının ağzına çömelir. Ateş gürlemeye başlar ve fırından korkunç bir sıcaklık gelir. Razak uzun bir kürekle somunları fırının içine dizer ve iyice piştikleri zaman onları dışarıya çeker. Bu şekilde akşam saat 9'a kadar çalışır. Bütün kazandığı parayı annesine gönderir. Onun bütün mülkü bir bavul ve geceleri bürünüp yattığı battaniyeden ibarettir. Razak sık sık iş değiştirir, çoğu kez de işsizdir. Kabahatin kendisinde olduğunu bilir. Bir işe girdikten üç dört ay sonra sıla hasreti çekmeye başlar. Bir süre bu özlemi yenmeye çalışır, fakat sonunda otobüse binip köyüne döner. Annesiyle mümkün olduğu kadar uzun zaman kalmak istese de, bunu yapamayacağını bilir, çünkü o ailesinin tek dayanağıdır ve çalışmak zorundadır. Bu yüzden tekrar Tahran'a döner ve o arada işini başka birinin aldığını öğrenir. Sonra işsizlerin toplandığı Gomruk Alanı'na gider. Burası ucuz işçi pazarıdır ve herkes en düşük ücretle çalıştırılır. Ancak Razak birisi tarafından işe alınıncaya dek bir iki hafta beklemek zorundadır. Üşümesine, ıslanmasına ve karnı acıkmasına rağmen bütün

gün alanda dikilip bekler. Sonunda bir adam gelir ve onu farkeder. Razak mutludur; tekrar çalışmaya başlar. Fakat neşesi uzun sürmez, çok geçmeden yuvasına hasret duymaya başlar, bundan dolayı yine annesini görmeye gider ve sonra tekrar Gomruk Alanı'na döner. Razak'ın hemen yakınında Şah'ın büyük dünyası, devrim, Humeyni ve rehineler vardır. Herkes aynı konudan söz eder. Fakat Razak'ın dünyası daha da büyüktür. O kadar büyüktür ki, Razak onun çevresinde dolaşır ve tek bir çıkış yolu bulamaz.

1978 sonbaharı ve kışı sırasında Engelop Sokağı'nda sonsuz protesto gösterileri yapılır. Aynı olay bütün büyük şehirlerde olmaktadır. İsyan ülkeyi silip süpürmektedir. Herkes greve gider; endüstri ve ulaşım tamamen durur. Onbinlerce kurban almasına rağmen, baskı artmaya devam eder. Yine de Şah tahtından kımıldamaz ve saray teslim olacağa benzemez.

Her devrimde, bir hareket bir yapıyla karşı karşıya gelir. Hareket yapıyı yıkmaya çalışarak ona saldırırken, yapı da kendini savunur ve hareketi söndürmeye çalışır. Eşit derecede güçlü bu iki kuvvet farklı özelliklere sahiptir. Bir hareketin özellikleri kendiliğindenlik, itici kuvvet, dinamik yayılma —ve kısa ömürdür. Bir yapının özellikleriyse atalet, esneklik ve hemen hemen içgüdüsel olarak gösterdiği şaşırtıcı sağ kalma yeteneğidir. Bir yapıyı kurmak nispeten kolay, yıkmaksa çok zordur. Bir yapı, kurulmasını haklı gösteren bütün gerekçelerden daha uzun süre sağ kalabilir. Birçok zayıf, hatta göstermelik devlet, varlığını sürdürebilmiştir. Devletler sonuçta birer yapıdırlar ve hiçbiri haritadan silinmeyecektir. Birbirlerini destekleyen, arka çıkan bir tür yapılar dünyası vardır. Birisi tehdit edilince, yakını olan diğerleri hemen onun yardımına koşarlar. Sağ kalmasına yardım eden esneklik de yapının başka bir özelliğidir. Baskı altında bir köşeye sıkışınca karnını içeri çekebilir, büzülebilir ve tekrar açılıp yayılacağı anı bekleyebilir. İlginçtir ki, bu türden yenilenen bir genişleme her zaman tam da bir büzülmenin olduğu yerde ortaya çıkar. Yapılar statükoya dönmeye eğilim gösterirler; en iyi saydıkları duruma, ideale

dönmeye çalışırlar. Bu özellik yapının ataletini yalanlar. Yapı yalnızca kendisine verilmiş bir ilk programa göre tepki gösterebilir. Yeni bir programa girin — hiçbir şey olmaz, yapı tepki vermeyecektir. O, önceki programı bekleyecektir. Bir yapı aynı zamanda hacıyatmaz gibi de hareket edebilir; tam devrilmiş gibi görünürken, aniden tekrar ayağa dikilir. Yapının bu özelliğinden habersiz olan bir hareket onunla uzun süre uğraşacak, derken zayıf düşecek ve sonunda yenilecektir.

Şah'ın tiyatrosu: Şah en yüksek, uluslararası düzeyde bir tiyatro kurmaya çalışmış bir yönetmendi. Seyircilerini sever, onları memnun etmek isterdi. Ama sanatın gerçek doğasından habersizdi; bir yönetmenin gereksinim duyacağı hayal gücüne ve deneyime asla sahip olmadı; servet ve unvanın bu iş için yeterli olduğunu sandı. Aynı anda birçok yere yayılabilecek bir hareket için muazzam bir sahne yarattı. O sahnede *"Büyük Uygarlık"* adlı oyunu sergilemeye karar verdi. Büyük paralar harcayarak, dış ülkelerden sahne dekorları ithal etti. Her çeşit cihaz, makine, donanım —beton, kablo ve plastik malzeme dağları— vardı elinde. Sahne malzemesinin çoğu gerçek donanımdı: tanklar, uçaklar, roketler. Sevinçli ve gururlu Şah birçok hoparlörden gelen övgü ve söylevleri dinlerken, kurum satarak sahnede yürüdü. Spotlar önce geri planı aydınlattı, sonra Şah'ın üzerine çevrildi. Şah parıltılar ortasında dikilip boy gösterdi. Bu, tek kişilik bir oyundu ve kendisi hem oyuncu hem de yönetmendi. Geri kalan herkes figürandı. Generaller, bakanlar, hanımefendiler, erkek uşaklar —saray mensupları— sahnenin üst tabakalarında bulunurken, onların altında orta sınıftan kişiler, iyice dipteyse en düşük kesimden figüranlar vardı. Büyük ücretlerin cazibesine kapılan insanlar —Şah onlara külçelerle altın vaat etmişti— yoksul köylerden şehirlere akın etmeye başladı. Şah hep sahnedeydi; oyunu kontrol ediyor ve figüranları yönetiyordu. Bir jest yaptığı zaman generaller esas duruşa geçiyor, bakanlar onun elini öpüyor, hanımefendiler karşısında saygı ile eğiliyordu. Düşük düzeydekilerin bir kısmına doğru yürüdüğü ve baş salladığı zaman, memurlar ödüllendirme ve terfi etme umuduyla onun huzuruna koşuyorlardı. Şah, sahnenin zemin kısmına ara sıra, o da kısa süreler için teşrif ederdi. Oradaki figüranlar uyuşuk davranırdı. Bunlar şehrin

baskısı altında yitip gitmiş, güvensiz, aldatılmış, sömürülmüş kişilerdi. İçinde yaşadıkları saldırgan, düşman dünyada kendilerini, tanımadıkları bir dekora yerleştirilmiş yabancılar gibi hissederlerdi. Bu ortamda başvurabilecekleri tek şey, kendi köylerinde de olduğu gibi, camiydi. Bu nedenle onlar da camiye gittiler.

Oyun, çeşitli düzeylerde aynı anda oynanır; sahnede pekçok şey olur. Sahne, hareketlenmeye ve aydınlatılmaya başlar, makineler çalışır, bacalar duman çıkarır, tanklar ileri geri manevra yapar, bakanlar Şah'ın elini öper, memurlar ödül peşinde koşar, polisler kaşlarını çatar, mollalar durmadan konuşur ve halk susar, işine devam eder. Bu arada kalabalık ve telaş gittikçe artar. Şah bir iş yapıyormuş gibi oraya buraya işaret ederken, ansızın, sanki herkes rolünü unutmuş gibi bir şaşkınlık ortaya çıkar. Evet, halk senaryoyu yırtıp atıyor ve replikleri ni kendisi yazmaya başlıyor. Tiyatroda ayaklanma! Manzara bir vahşete dönüşüyor. Uzun süre hakkını alamamış, hor görülmüş figüranlar üst düzeydekilere ateş püskürüyor. Bu arada orta kesimdekiler de onlara katılıyor. Sahnede Şiiler'in siyah bayrakları görünüyor ve hoparlörlerden göstericilerin savaş türküleri duyuluyor. Allahüekber! Tanklar ileri geri gidiyor, polisler ateş açıyor. Müezzinin okuduğu ezan minareden etrafa yayılıyor. En üsttekilerde benzeri görülmemiş bir şaşkınlık var. Bakanlar kâğıt paraları çantalara doldurup kaçıyor, hanımefendiler mücevher kutularını kapıp gözden kayboluyor, baş uşaklar yollarını şaşırmış gibi etrafta dolaşıp duruyor. Yeşil ceketli, baştan aşağı silahlı halkın fedaileri ve mücahitler ortaya çıkıyor. Bunlar askeri teçhizat depolarını teslim almışlar. Önce halka ateş açmış olan askerler şimdi onlarla arkadaşlık ediyor ve tüfek namlularına kırmızı karanfiller sokuyorlar. Sahneye şekerlemeler saçılıyor; bu evrensel mutluluk anında dükkâncılar halka sepetler dolusu bonbon dağıtıyorlar. Öğle vakti olmasına rağmen bütün otomobillerin farları yanıyor. Mezarlıkta büyük bir toplantı yapılıyor. Herkes oraya toplanmış, ölmüşleri için gözyaşı döküyor. Bir ana, asker oğlunun, gösterici kardeşlerine ateş etmektense, intihar etmeyi seçtiğini söylüyor. Ak saçlı Ayetullah Telegani nutuk çekiyor. Projektörlerin ışıkları birer birer sönüyor. Son sahnede Şah'ın mücevher kaplı tahtı, göz kamaştırıcı, rengârenk bir parlaklıkla üst kattan yere iniyor. Tahtta oturan, olağanüstü cüsseli ve heybetli biri, çevresine ışık saçıyor. El-

leri, ayakları, başı ve gövdesi teller ve kablolarla bağlı halde. Bu şahsın görüntüsü bizi çok etkiliyor, ondan korkuyoruz, bize boyun eğdirecek bir gücü olduğunu hissediyoruz. Ancak sahneye bir grup elektrikçi geliyor, kabloların fişini çekiyor ve telleri kesiyor. Parlaklık sönmeye başlıyor, şahıs da gittikçe küçülüyor. Sonunda elektrikçiler işlerini bitirip bir kenara çekilirken yaşlı, zayıf ve sinemada ya da pastanede rastlanabilecek tipte bir adam tahttan kalkıyor, elbisesini ve kravatını düzeltiyor; sahneyi terkedip havaalanının yolunu tutuyor.

Resim, gazeteden çok dikkatsizce kesildiğinden alt yazısı yok. Uzun bir granit kaide üzerinde, ata binmiş bir adamın anıtını gösteriyor. Binici, herkül yapılı; eğere rahatça oturmuş, sol elinde borusu var; sağ eliyle ilerlerde bir şeyi (belki de geleceği) işaret ediyor. Adamın ve atının boyunlarına halatlar bağlanmış. Alanda anıtın alt tarafında bir grup insan iki sıra halinde halatları aşağıya çekiyor. Bütün bunlar kalabalık bir pazar yerinde olmaktadır. Halk, dev bronz heykelin direncine karşı halatları çekmeye çalışan insanları izlemektedir. Fotoğraf, binicisiyle atı yere düşmezden önce halatların, piyano telleri gibi gerildiği anı gösteriyor. Bu halatları büyük bir istek ve gayret içinde çekmeye çalışan kişilerin, devrilen heykelin altından kaçıp kaçamadığını merak etmekten kendimizi alamıyoruz, çünkü pazar yerine doluşmuş aylaklar onlara fırsat vermemiş olabilir. Bu fotoğraf, Tahran'da ya da başka bir şehirde (baba ya da oğul) Şah'a ait bir anıtın yıkılışını gösteriyor. Fotoğrafın hangi yılda çekildiğini tahmin etmek güç, çünkü halk her fırsatta her iki Pehlevi'nin de anıtlarını devirirdi.

Tahran'ın *Kayhan* adlı gazetesinde çalışan bir muhabir, Şah'a ait anıtları yıkan bir adamla röportaj yaptı:

— Golam, sen anıtları yıkan adam olarak mahallende isim yapmışsın. Hatta bu alanda uzman bile sayılıyorsun.

— Evet, doğru. Anıtları ilk kez 1941 yılında, eski Şah yani Rıza'nın babası tahtını terkettiği zaman yıkmıştım. O zaman şehirdeki

büyük sevinci hatırlıyorum. Herkes onun anıtlarını kırıp parçalamak için adeta yarışıyordu. O zamanlar küçük bir çocuk olduğum halde Rıza Han'ın bizim mahallede kendi adına diktirdiği anıtı yıkmak için babama ve komşulara yardım etmiştim. Bu benim katıldığım ilk ateşle kutsanmaydı diyebilirim.

— Bu yüzden cezalandırıldın mı?

— Hayır, o olayda değil.

— 1953 yılını hatırlıyor musun?

— Elbette. Demokrasinin sona erdiği ve rejimin başladığı en önemli yıl değil mi? Radyonun, Şah'ın Avrupa'ya kaçtığı haberini verdiğini hatırlıyorum. Halk bunu duyduğu zaman caddelere akın etti ve anıtları yıkmaya başladı. Şunu da söylemeliyim: genç Şah baştan beri kendisi ve babası için birçok anıt diktirmişti, yıllar geçtikçe bunlar çoğaldı ve yıkılmaları gerekti. O zaman babam hayatta değildi, fakat ben büyümüştüm ve ilk kez onları kendi başıma yıkıp devirdim.

— Yani onun bütün anıtlarını sen mi imha ettin?

— Evet, her birini. Şah geri gelmeden önce yıkılmamış tek bir Pehlevi anıtı kalmamıştı. Fakat gelir gelmez yeniden hem kendisi hem babası için anıtlar yaptırmaya başladı.

— Yani Şah yaptırdı, sen yıktın; onun diktirdiğini sen devirdin, bu hep böyle mi devam etti?

— Evet, öyle. Çoğu kez biz neredeyse pes diyorduk. Çünkü biz bir devirdiysek, o üç tane diktirdi. Biz üç devirdiysek, o on tane diktirdi. Hiç sonu gelecek gibi değildi.

— 1953'ten sonra onları tekrar ne zaman yıktın?

— Şah Humeyni'yi hapsettikten sonra, 1963'te isyan çıktığı zaman işe girişmeye niyetlendik. Fakat Şah öyle bir katliam başlattı ki, anıtları yıkmak şöyle dursun, palamarlarımızı bile saklamak zorunda kaldık.

— Yani bu iş için özel palamarlarınız olduğunu mu söylüyorsun?

— Elbette! Sisal kenevirinden yapılmış sağlam halatlarımızı pazar yerinde bir halatçı dükkânına sakladık. İşin şakası yoktu. Polis izimizi bulsaydı mahvolurduk. Herşeyi hazırlamış, tasarlamış, uygun bir an kolluyorduk. Son devrim sırasında, yani 1979'da pek çok felaket oldu, çünkü bir sürü acemi, anıtları yıkıyordu ve heykeller kendi kafalarına düştüğü zaman kazalar oluyordu. Anıt yıkmak kolay bir iş değildir.

Tecrübe ve beceri gerektirir. Bu işin erbabı, anıtların ne tür malzemeden yapıldığını, ağırlığını, yüksekliğini, kaynakla mı yoksa çimentoyla mı dikildiğini, kancanın hangi yöne doğru çekileceğini ve yere indirildikten sonra nasıl kırılıp parçalanacağını bilmek zorundadır. Biz Şah'ın yeni bir anıtı dikilir dikilmez onu yıkmaya çalışırdık. Anıtı yapılırken seyretmek, nasıl dikildiğini, içinin oyuk mu dolu mu olduğunu, en önemlisi kaidesine ne şekilde oturtulduğunu, yerine nasıl sabitleştirildiğini görüp öğrenmek açısından bizim için en iyi fırsattı.

— Bir hayli zamanınızı almış olmalı.

— Doğru! Son birkaç yıldır anıtların sayısı gittikçe artıyordu. Her yerde —alanlarda, caddelerde, istasyonlarda, yol kenarında. Ayrıca başkaları da anıt dikiyorlardı. Kârlı bir kontrat için rekabete girmek isteyen herkes, anıtı ilk diken olmak için yarışıyordu. Bu nedenle, anıtların pek çoğu ucuza mal edildi; zamanı geldiğinde bizim için onları yıkmak kolay oldu. Fakat itiraf etmeliyim, hepsini yıkamayacağımızı sandığım zamanlar da oldu. Yüzlerce anıt vardı. Ancak biz de ağır iş görmekten hiç kaçınmıyorduk. Ellerim halat çek-mekten kabarmıştı.

— Golam sen epeyce ilginç bir iş yapmışsın.

— O iş değildi. Bir görevdi. Ben Şah'ın anıtlarını yıkmış bir insan olmaktan gurur duyuyorum Sanırım böyle bir görevi yerine getirmiş herkes yaptığıyla iftihar eder. Bizim yaptığımız ortadadır, bunu herkes görüp anlayabilir. Bütün temeller boştur ve Şahlar'ın anıtları ya kırılıp parçalanmış ya da hurdalık bir yere atılmıştır.

Şah, yalnızca kendini savunabilen, halkı memnun edemeyen bir sistem yaratmıştı. Bu onun en zayıf yanı ve son yenilgisinin asıl nedeniydi. Böyle bir sistemin psikolojik temeli, hükümdarların halkını hor görmesi ve cahil milletin her zaman, ardı arkası kesilmez vaatlerle aldatılabileceğine inancıdır. Fakat bir İran özdeyişi şöyle der: Vaatler, yalnızca onlara inananlar için değer taşır.

Humeyni sürgünden döndü ve Kum'a gitmeden önce kısa bir süre Tahran'da kaldı. Herkes onu görmek istiyor, milyonlarca kişi onun eli-

ni sıkmak için bekliyordu. Halk onun kaldığı okul binasının çevresine doluştu. Herkes onunla karşılaşıp tanışma hakkına sahip olduğunu düşünüyordu. Kaldı ki bu insanlar, onun dönüşü uğruna savaşmış, kanlarını dökmüşlerdi. Havada sevinç ve zindelik vardı. İnsanlar, "Bak! Biz herşeyi başarabiliriz," der gibi birbirlerinin sırtına vuruyordu.

Bir ulus çok ender olarak böyle anlar yaşar! O anda zafer duygusu doğal ve haklı görünüyordu. Şah'ın Büyük Uygarlık'ı perişan haldeydi. Büyük Uygarlık'ın özü neydi? Vücudun kabul etmediği bir doku nakli. Bu, tümüyle farklı gelenek ve değerlere bağlı bir topluma belli bir yaşam tarzı dayatma girişimiydi. Bu, zorla gerçekleştirilen bir doku nakli ameliyatıydı; asıl amacı hastanın yaşamasını ya da —aynı derecede önem taşıyan— kendisi olarak varolabilmeyi sürdürmesini sağlamaktan çok, cerrahi bir başarıya ulaşmaktı.

Doku nakli vücut tarafından bir kez reddedildi mi, artık geri dönüşsüz bir süreç başlar. Bunun için toplumun, zorla kabul ettirilmiş hayat tarzının yarardan çok zarar getirdiğine inanması yeterlidir. Hoşnutsuzluk, çok geçmeden, önce gizli ve pasif olarak, sonra gittikçe daha açık ve iddialı bir şekilde kendini ortaya koyar. Kendini zorla kabul ettiren o yabancı parça bir kenara atılıncaya kadar huzura kavuşulmayacaktır. Organizma kanılara, delil ve öngörülere karşı sağırdır. Telaşlıdır, düşünemez. Büyük Uygarlık'ın ardında önemli niyetler, büyük idealler vardı. Ancak halk onları yalnızca birer karikatür olarak, yani uygulamaya geçince ideallerin girdiği kılıkta gördü. Böyle bir durumda çok yüksek idealler bile şüphe götürür.

Ya sonra? Sonra ne oldu? Bugünü nasıl anlatmalıyım? Büyük bir deneyimin nasıl sona erdiğini mi? Hüzün dolu bir konu, çünkü isyan çok büyük bir deneyimdir, bir yürek serüvenidir. Herhangi bir ayaklanmaya katılan insanlara bir bakın; hareketli, heyecanlı ve fedakârlık

yapmaya hazırdırlar. O anda tek bir düşünceyle sınırlanmış tek anlamlı bir dünyada yaşarlar: Herşey o amaç uğruna feda edilecektir; her güçlüğe katlanılabilir; hiçbir fedakârlıktan kaçınılmaz. Bir isyan bizi kendi ben'imizden, şimdi artık önemsiz, tanımlaması zor ve yabancı gibi görünen gündelik ben'imizden kurtarır. Hayretler içinde, içimizdeki bilinmeyen enerjileri keşfeder ve kendimize hayranlıkla bakacak kadar soylu bir güç duyarız. Bu kadar yükseğe çıkabilmekten gurur duyarız! Kendimizden bu kadar çok şey verebilmiş olmak ne kadar tatmin edicidir! Ancak, coşkunun tükendiği, herşeyin sona erdiği bir an gelir. Hareketlerimizi ve sözlerimizi bir refleks olarak, âdettenmiş gibi tekrarlamayı sürdürür, herşeyin dünkü gibi olmasını isteriz; ancak daha şimdiden zaten biliriz ki —ve bu keşfimiz bizi kurtarır— dün asla geri gelmeyecektir. Etrafımıza bakınır ve başka bir şey daha keşfederiz: Bizimle birlikte olan kişiler de değişmiştir —onların içindeki bir şey de yanıp tükenmiş, söndürülmüştür. Topluluğumuz birdenbire parçalanır ve herkes kendi günlük "ben"ine döner; bu, önce dar ayakkabılar gibi ayağımızı vurur —ancak onların bizim ayakkabılarımız olduğunu ve yenilerini alamayacağımızı biliriz. Rahatsız edici bir şekilde birbirimizin gözlerinin içine bakarız, sohbetten kaçınırız, bir başkasına herhangi bir yararımız kalmaz.

Sıcaklıktaki bu düşüş, bu iklim değişikliği, insan deneyimlerinin en tedirgin edici ve can sıkıcıları arasındadır. Bir şeylerin olacağı gün başlar. Ancak hiçbir şey olmaz. Hiç kimse birbirini arayıp sormaz; bizi bekleyen yoktur, bizler gereksiz kişileriz. Büyük bir yorgunluk hissetmeye başlarız, uyuşukluk bizi yavaş yavaş içine çekip yutar. Kendi kendimize şöyle deriz: Dinlenmek, iyileşmek, gücümü toplamak zorundayım. Biraz temiz hava almamız gerekir. Gerçekleştirilebilir bir şeyler yapmalı —odayı düzene sokmalı, pencereyi onarmalı. Bütün bunlar pek yakında başımıza çökecek bunalımdan kaçınmaya çabalarken alınan savunma önlemleridir. Böylece kendimizi toparlar ve pencereyi tamir ederiz. Fakat herşey yolunda değildir, neşemiz yoktur, çünkü içimize saplanıp kalmış bir çakıl taşı durmadan bizi rahatsız eder.

Sönen bir ateşin önünde otururken bizi yakalayan o duyguyu ben de paylaştım. Dünkü deneyimlerden arta kalan izlerin kaybolduğu Tahran'da yürüyüp dolaştım. Bu deneyimler ansızın gözden kayboluyordu; sanki burada hiçbir şey olmamış gibi bir duyguya kapılmak mümkündü. Birkaç yanıp yıkılmış sinema, tahrip edilmiş banka — hepsi yabancı güçlerin simgeleri. Devrim, eğretileme yoluyla yaşayabileceği umudunu taşıdığından simgelere, bazı anıtları yakıp yıkarken yerine yenilerini kurmaya büyük önem verir. Ya halkın durumu nasıl? Onlar bir kez daha sokaklarda yürüyen yayalar oldular; gittikleri yön belirsiz; sönmeye yüz tutan sokak ateşlerinin çevresinde dikilip ellerini ısıtıyorlar; sönük şehrin cansız manzarasına bir rötuş. Yine herkes yalnız, kendi başına, içine kapanık ve sessiz. Onlar başka bir şey, olağanüstü bir şey olmasını bekliyor olabilirler mi hâlâ? Bilmiyorum, hiçbir şey söyleyemeyeceğim.

Bir devrimin dış yüzünü, dıştan görülebilen kısmını oluşturan herşey hızla yok olur. Her kişi, her birey düşünce ve duygularını ifade edebileceği binlerce olanağa sahiptir. Birey sonsuz bir zenginliktir, içinde sürekli yeni bir şeyler bulabileceğimiz bir dünyadır. Oysa kalabalık, kişinin bireyselliğini azaltır; kalabalık içinde insan kendini temel davranış biçimlerinden birkaçıyla sınırlandırır. Halkın kendi özlemlerini ifade edebildiği bu biçimler son derece zayıftır ve sürekli kendini tekrarlar: gösteri, grev, miting, barikatlar. Bu nedenle, insan hakkında bir roman yazılabilir, fakat kalabalık hakkında asla. Kalabalık dağılır, evine gider ve yeniden toplanmazsa, deriz ki, devrim bitmiştir.

Komite merkezlerini ziyaret ettim. "Komiteler"—yeni iktidarın organlarına bu ad veriliyordu. Merkezde baka basa dolu, karmakarışık odalarda, masaların çevresine toplanmış, saçı sakalına karışmış adamlar oturuyorlar. İlk kez yüzlerini görüyorum. Buraya gelirken Şah'a fiilen karşı gelmiş ya da isyancıları desteklemiş kişilerin isimlerini aklıma

yerleştirmiştim. Mantıken artık yönetimi böyle insanların ele alacağını varsaydım. Onları nerede bulabileceğimi soruyorum. Komite üyeleri bilmiyor. Herhalde burada değiller. Bir adamın iktidarda olduğu, diğerinin muhalefet ettiği, üçüncünün para kazanıp bir dördüncünün de eleştirdiği o dayanıklı yapı, yıllarca sürmüş tüm o karmaşık teşkilat, iskambil kağıdından yapılmış bir ev gibi dağılıp gitmişti. Aradığım kişi ve isimler bu sakallı ve cahil ahmaklar için hiçbir anlam taşımıyordu. Daha birkaç yıl önce Hafız Farman, Şah'ı eleştirip işinden atılırken, Kulsum Kitab'ın dalkavukluk ederek yükselmiş olması onların umurunda mıydı? Bu geçmişte kalmıştı. O dünya artık yoktu. Devrim, iktidarı düne dek hiç kimsenin adlarını duymadığı, tamamen yeni kişilere aktarmıştı. Bu sakallı zümre şimdi bütün gün oturup düşünüyordu. Ne hakkında mı? Ne yapılması gerektiği hakkında. Evet, çünkü komite bir şey yapmak zorundaydı. Birbiri ardından konuşuyorlardı. Her biri kendi sözünü dinletmek, kendi nutkunu çekmek istiyordu. İzlerken, bunun onlar için gerekli olduğunu, buna büyük önem verdiklerini anlamak çok kolaydı. Böylece her biri evine gidip komşularına gururla, "Ben bir konuşma yaptım," diyebilirdi. İnsanlar birbirine "Onun konuşmasını duydun mu?" diye sorardı. Caddede yürürken halk yolunu kesip saygıyla, "İlginç bir konuşma yaptınız," demek için lafa tutabilirdi onu. Yavaş yavaş resmî olmayan bir hiyerarşi çıktı ortaya: Tepede, kaçınılmaz biçimde halkın karşısına çıkmış, etki uyandırmış kişiler bulunurken, altta daima içe dönük, konuşma engelli, korkak ve sinirli pek çok kimse, en dipte de bu bitmez tükenmez saçma sapan laflardan tek kelime anlayamayanlar vardı. Bu boşboğaz kitle, gelen her yeni günde bir önceki gün sanki hiçbir şey olmamış, yeniden ta en baştan başlamak zorundalarmış gibi, aynı gevezeliği devam ettirirdi.

İran —Üçüncü Dünya'da gördüğüm 27. devrim. Toz, duman ve gürültü arasında krallar değişir, hükümetler düşer ve yeni kadrolar onların yerini alır. Ancak değişmez, yıkılmaz ve —bilin ki korkarak söylüyorum— ölümsüz olan tek şey vardır: Çaresizlik. İranlı komitelerin meclisleri bana Bolivya, Mozambik, Sudan, Benin'de gördüklerimi hatırlattı. Ne yapmalıyız? Ne yapılacağını biliyor mu-

sun? Ben mi? Hayır. Belki siz biliyorsunuzdur. Bana mı söylediniz? Ben o işi bitiririm. Fakat nasıl? Nasıl becerirsiniz? Evet doğru, işte sorun bu. Herkes aynı fikirde: Bu tartışmaya değer, gerçek bir sorundur. Sigara dumanı, havasız odaları bulut gibi kaplar. Bazıları yararlı, bazıları pek yararlı olmayan ve birkaçı da tümüyle mantıklı parlak konuşmalar yapılır. Gerçekten iyi bir konuşmadan sonra herkes nihayet tatmin olmuştur; üstün başarıyla sonuçlanan bir olaya katılma zevkini tatmışlardır.

Herşey beni şaşırtmaya başladı, bu yüzden (orada olmayan birini bekleyeceğimi bahane ederek) komite merkezlerinden birinde oturdum ve en basit sorunları nasıl hallettiklerini izledim. Ne de olsa hayat sorunları halletmekten, bunları ustaca ve halkı hoşnut ederek çözmekten ibarettir. Az sonra bir belge istemek için içeri bir kadın girdi. Yetkili kişi o sırada hararetli bir tartışmaya girmişti. Kadın bekledi. Buradaki halk bekleme konusunda garip bir yeteneğe sahip —taş kesilip sonsuza dek hareketsiz kalabiliyorlar. Sonuçta adam geldi ve konuşmaya başladılar. Kadın konuştu, adam ona bir sürü soru yöneltti, kadın bir soru sordu, adam bir şey söyledi. Bir süre çekiştikten sonra anlaştılar. O arada bir kâğıt parçası aramaya başladılar. Masanın üzerinde çeşitli kâğıtlar duruyordu, fakat hiçbiri aradıkları belge değildi. Adam birden ortadan yok oldu —kâğıdı aramaya gitmiş olmalıydı; belli mi olur, (sıcak bir gündü) belki de çay içmek için caddenin öte yanına geçmişti. Kadın sessizce bekledi. Adam memnun mesut ağzını silerek geri döndü (demek ki çay içmeye gitmişti gerçekten), ama iyi haber, kâğıt da elindeydi. Şimdi herşeyin en heyecanlı kısmı başlıyordu —bir kalemin aranması. Hiçbir yerde, ne masanın üzerinde, ne çekmecede, ne de yerde tek bir kalem bulunamıyordu. Uzatıp kendi kalemimi verdim. Adam gülümsedi, kadın da rahat bir soluk aldı. Sonra adam oturdu ve kalemi eline aldı. Yazmaya başlarken neyi onaylaması gerektiğinden tamamen emin olmadığını fark etti. Kadınla adam yine konuşmaya başladılar ve adam sonunda onayını yazmak için başını eğdi. Artık belge hazırdı. Şimdi daha üst bir makam tarafından imza edilmesi gerekiyordu. Ancak o yetkili ortada yoktu. Başka bir komitede tartışmayla meşguldü. Şu anda onu bulmanın bir yolu yoktu, çünkü telefon cevap vermiyor-

du. Bekleyin. Kadın tekrar taş kesildi, adam ortadan kayboldu, ben de çay içmek üzere oradan ayrıldım.

Adam zaman içinde belgelerin nasıl yazılacağını ve diğer pek çok işin nasıl yapılacağını öğrenecektir. Fakat birkaç yıl sonra başka bir düzen değişikliği olacak, şimdi tanıdığımız adam gidecek, onun yerini yeni biri alacak, o da bir kâğıt parçasıyla kalemi el yordamıyla, beceriksizce arayacaktır. Aynı kadın ya da bir başkası yine taş kesilip bekleyecektir. Birisi çıkıp kalemini verecektir. Üst makamdaki zat tartışmayla meşgul olacaktır. Hepsi selefleri gibi çaresizliğin o büyülü çemberi içinde dönüp dolaşmaya başlayacaktır. Bu çemberi kim yaratıı? İran'da Şah. Şah kentleşme ve sanayileşmenin, modernleşmenin kapısını açan anahtarlar olduğunu sandı, fakat bu hatalı bir düşüncedir. Modernleşmenin anahtarı köydür. Şah atom santralleri, bilgiişleme geçmiş üretim ve geniş çapta petrokimya tesislerinin görüntüleriyle sarhoş oldu. Ancak, azgelişmiş bir ülkede bunlar modernleşmenin seraplarıdır yalnızca. Böyle bir ülkede, halkın çoğunluğu yoksul köylerde yaşar ve buralardan şehre kaçar. Onlar pek az bilgiye sahip (çoğu kez okuma yazma bile bilmeyen) genç ve enerjik bir işgücü oluşturur; çok isteklidirler ve her şey için savaşmaya hazırdırlar. Şehirde şu ya da bu yolla mevcut otoritelere bağlı olan üstü örtülü bir yapıyla karşılaşırlar. Böylece önce işi iyice öğrenir, biraz yerleşir, hareket noktalarını işgal eder ve saldırıya geçerler. Mücadele sırasında köyden getirdikleri bir ideolojiden yararlanırlar —bu da genellikle dindir. İlerlemeye gerçekten kararlı olduklarından, çoğu kez başarı sağlarlar. Sonra otorite onların eline geçer. Fakat onlar bu otoriteyle ne yapacaklardır? Tartışmaya başlarlar ve çok geçmeden kendilerini çaresizliğin büyülü çemberi içinde bulurlar. Millet her nasılsa ayakta kalır, çünkü bu bir zorunluluktur; bu arada hayatları gittikçe daha iyi bir duruma gelmiştir. Böylece bir süre memnundurlar. Halbuki onlardan sonra iktidara gelecek olanlar şu sıra tarlalarda avare dolaşmakta, develeri otlatmakta, koyunları gütmektedir; onlar da büyüyecek, şehre gelecek ve savaşmaya başlayacaktır. Bütün bunların içindeki gizli kural nedir? Yeni gelenlerin hırsları, becerilerini geride bırakmıştır. Sonuç olarak, her devrimle birlikte, ülke başlangıç noktasına geri döner, çünkü zafer kazanan yeni nesil, yenik düşen neslin hakkından gelmeye çalıştığı

güçlüğün neye mal olduğunu yeni baştan öğrenmek zorundadır. Yenilenler becerikli ve akıllıydılar demek midir bu? Asla değil —önceki nesil de şimdi yerini alanlarla aynı kökten gelmemiş miydi? Öyleyse, çaresizliğin büyülü çemberi nasıl parçalanabilir? Yalnızca köyleri geliştirmekle. Köyler geri kaldığı sürece, ülke de geri kalacaktır —beş bin fabrikası bile olsa değişmez bu gerçek. Şehre taşınmış bir oğul, birkaç yıl sonra, kendi köyünü yabancı bir diyarmış gibi ziyaret ettiği sürece, onun ait olduğu millet hiçbir zaman modern olamaz.

Komiteler, bundan sonra ne yapacaklarını tartışırlarken, herkes bir noktada görüş birliğine vardı: Önce intikam. Böylece idamlar başladı. Bu işte bir tür doyum buldular. Gazetelerin baş sayfalarında gözü bağlı insanların ve onlara nişan alan gençlerin fotoğrafları vardı. Basın bütün olayları enine boyuna ve ayrıntılı olarak anlattı. Suçlu ölümünden önce ne dedi, nasıl davrandı, son mektubunda ne yazdı. Bu idamlar Avrupa'da büyük öfke yarattı; ancak bu yakınmaları burada pek az kişi anlayabildi. Onlara göre, intikam ilkesi tarihten daha eskiydi. Bir Şah hüküm sürdü, sonra başı kesildi; yeni birisi geldi, onun da başı kesildi. Bir Şah'tan kurtulmak başka nasıl mümkün olabilir ki? Kendiliğinden istifa etmeyecekti, değil mi? Onu ve yandaşlarını hayatta mı bırakacaksın? Bu durumda başımıza gelecek ilk şey şu olacaktır: Şah bir ordu kuracak ve tekrar başa geçecektir. Onları hapsetmek mi? Muhafızlara rüşvet verecek, kaçacak ve kendilerini devirenleri tekrar kılıçtan geçireceklerdir. Böyle bir ortamda öldürmek, temel bir nefsini koruma tepkisidir. Yasaların insanı korumak için değil, düşmanı yok etmek için bir araç olarak kabul edildiği bir dünyadır bu. Evet, insana çok acımasız gelir: İğrenç, amansız bir insafsızlık vardır bunda. Ayetullah Halhali de bizlere, bir grup gazeteciye şunları anlatmıştı: Eski Başbakan Hüveyda'ya idam cezası verdikten sonra, birdenbire hükmü yerine getirecek olan idam mangasından şüphelenmiş. Hüveyda'nın kaçmasına göz yumabileceklerinden korkmuş. Bu yüzden Hüveyda'yı kendi arabasına almış. Geceymiş; Halhali'nin anlattığına göre arabada oturup konuşmuşlar. Halhali ne konuda konuştuklarını söylemedi.

Suçlunun kaçacağından korkmamış mıydı hiç? Hayır, böyle bir şey aklına gelmemişti. Zaman ilerlemiş, Halhali Hüveyda'yı emanet edebileceği birini bulmaya çalışmış. Sonunda pazar yerinin yakınındaki özel bir komitenin üyeleri aklına gelmiş. Hüveyda'yı onlara götürmüş ve orada bırakmış.

Onları anlamaya çalışıyorum, fakat her defasında bir karanlığa gömülüp yolumu kaybediyorum. Yaşam ve ölüme karşı farklı bir yaklaşımları var. Kan görünce değişik tepki gösteriyorlar. Kan gördükleri anda gerginleşiyor ve bir tür büyüye kapılıyorlar; hareketlerinin canlandığını görüyor, çığlıklarını duyabiliyorum. Yakındaki bir lokantanın sahibi arabasını otelin önüne çekti. Yepyeni, altın renginde, doğrudan acentadan alınmış bir Pontiac'tı bu. Sanki bir sarsıntı oluyordu, avluda Pontiac için kesilen tavukların gürültüsünü duyabiliyordum. Toplanan insanlar tavuk kanını önce kendi üzerlerine sürdüler, sonra arabanın karoserini baştan aşağı kanla sıvadılar. Bir anda araba kıpkırmızı oldu, her yanından kan damlıyordu. Pontiac'ın vaftiz töreniydi bu. Nerede kan varsa, halk orada toplanıp elini kana daldırır. Bunun neden gerekli olduğunu bana açıklayamadılar.

Haftada birkaç saat şaşırtıcı bir disipline uymayı başarırlar. Mübarek Cuma namazı sırasında olur bu. O sabah ilk ve en coşkulu Müslüman geniş alana doğru yürür, bir yerde durur, seccadesini yayar ve kenarına diz çöker. Hemen sonra bir başkası gelir, seccadesini koca alanda yer kalmamış gibi ilk gelenin yanına seriverir. Derken diğer müminler de onları takip eder ve sayıları giderek artar. Bin kişi olurlar, daha sonra milyonluk bir kitle ortaya çıkar. Hepsi seccadesini yayar ve diz çöker. Düzgün sıralar halinde, sessizce Mekke yönünde diz çökerler. Öğleye doğru Cuma namazını kıldıran imam namazı başlatır. Bütün halk ayakta durur, yedi kere eğilir doğrulur, kalçaları üzerine çömelir, dizlerine kadar çöker, secdeye kapanır; topuklarına dayanıp oturur, sonra secdeye bir kez daha kapanır. Bir milyon kişinin kusursuz, düzenli ve uyumlu ibadet tarzı, tanımlanması güç —benim için— oldukça meşum anlamlar yüklü bir manzaradır. Bereket versin ki namaz sona

erdiği zaman herkes hızla dağılır, gevezelik etmeye başlar; serbest, samimi bir karışıklık gerginliği alıp götürür.

Devrimci kampta çok geçmeden anlaşmazlık çıktı. Herkes Şah'a karşı gelmiş, onu ortadan kaldırmak istemişti, fakat herkes geleceği başka şekilde hayal etmişti. Bazıları ülkenin Fransa ve İsviçre'de gördükleri türden bir demokrasiyi benimseyeceğini sandılar. Bunlar Şah gittikten hemen sonra başlayan savaşı ilk kaybeden kişiler oldular. Onlar akıllı, hatta deneyimli, ancak zayıf insanlardı. Kendilerini birdenbire tutarsız bir durumda buldular: Bir demokrasi zorla kabul ettirilemez, çoğunluk onu desteklemelidir; ancak çoğunluk Humeyni'nin istediğini —İslam Cumhuriyeti'ni— tercih etti. Liberaller gittiğinde geriye cumhuriyet taraftarları kaldı. Onlar da kendi aralarında dövüşmeye başladılar. Bu mücadele sırasında muhafazakârlar aydınlara karşı üstünlük kazandı. Ben her iki kamptan kişileri de tanıyordum; yakınlık duyduklarımı ne zaman düşünsem, kötümserliğe kapılıyordum. Aydınların lideri Beni Sadr'dı. İnce, uzun, biraz eğik duruşlu, her zaman spor gömlek giyen bu adam gezer, dolaşır, halkın gönlünü alır, daima tartışmalara girerdi. Binlerce düşüncesi vardı; çok —gereğinden çok— konuşurdu, durmadan yeni çözümler düşünür, anlaşılması güç bir üslupla kitaplar yazardı. Bu ülkelerde siyasete girmiş bir aydın daima biraz münasebetsiz kalır. Bir aydın aşırı derecede hayal gücüne sahiptir, tereddüt eder, aynı anda bütün yönlere gidebilir. Neyi savunması gerektiğini kendisi bile bilmeyen bir liderin ne faydası olabilir? Dediğim dedik bir adam olan Beheşti ise asla bu şekilde hareket etmedi. O görevlileri çağırır, talimatlar verirdi; onlar da kendisine minnettar kalırdı, çünkü böylece nasıl davranacaklarını, ne yapacaklarını öğrenmiş olurlardı. Beheşti, Şii liderleri, Beni Sadr ise dostları ile taraftarlarını yönlendirdi. Beni Sadr'ın güç kaynağı aydınlar, öğrenciler ve mücahitlerdi. Beheşti'ninkiyse mollaların çağrısını bekleyen bir kalabalıktı. Beni Sadr'ın kaybetmek zorunda olduğu çok açıktı. Ne var ki Esirgeyen ve Bağışlayan'ın gücü önünde Beheşti de yıkılacaktı.

Sokaklarda savaş mangaları belirdi. Bunlar arka ceplerinde bıçak taşıyan güçlü, genç insanlardan oluşan gruplardı. Öğrencilere

saldırdılar; cankurtaranlar yaralı kızları üniversiteden çıkarıp hastanelere taşıdı. Gösteriler başladı, halk yine yumruklarını salladı. Fakat bu sefer kime karşı? Anlaşılması güç bir üslupla kitaplar yazan adama karşı. Milyonlarca kişi işsizdi, köylüler hâlâ sefil, kerpiç evlerde oturuyordu; fakat bütün bunların ne önemi vardı? Beheşti'nin adamları başka şeylerle meşguldü —karşı devrimle savaşıyorlardı. Evet, sonunda ne yapacaklarını ve ne diyeceklerini öğrendiler. Yiyeceğin mi yok? Evin mi yok? Kimin suçlu olduğunu biz sana göstereceğiz. İşte şu, karşıdevrimci. Onu yok edince insan gibi yaşamaya başlayacaksın. Fakat bu adam nasıl karşıdevrimci olabilir —daha dün birlikte Şah'a karşı savaşmıyor muyduk? O dündü, bugün o senin düşmanındır. Bunu duyan sabırsız halk, düşmanın gerçek olup olmadığını düşünmek için duraksamaksızın saldırıya geçti; ancak kalabalıkları suçlamak mümkün değildir. Daha iyi bir hayat istiyorlar, ama onca çaba, fedakarlık ve feragata rağmen, bu iyi hayatın nasıl olup da hâlâ ufuğun ötesinde olduğunu anlayamıyorlar.

Dostlarım ruhsal çöküntü içindeydi. Yakında kopacak felaketi bekliyorlardı. Her zaman olduğu gibi, zor günler gelirken onlar, aydınlar, güçlerini ve inançlarını yitiriyorlardı. Korku ve karmaşa içindeydiler. Eskiden hiçbir gösteriyi kaçırmayan bu kişiler şimdi kalabalıktan korkmaya başlamışlardı. Onlarla konuşurken Şah'ı düşündüm. Şah, dünyanın dört bir yanında gezip dolaşıyordu ve yüzü, her defasında daha üzgün ve bitkin olarak, ara sıra gazetelerde görünüyordu. Şah, sonuna kadar ülkesine geri döneceğini sandı. Asla dönemedi, ancak yapıtlarından çoğunun izi kaldı. Bir despot makamından ayrılabilir, ancak hiçbir diktatörlük onun gidişiyle tamamen sona ermez. Diktatörlük, var olmak için ayaktakımının bilgisizliğine güvenir; bütün diktatörlerin, bilgisizliği beslemek için böylesine özen göstermelerinin nedeni de budur. Böyle bir ortamı değiştirebilmek ve içeriye biraz ışık girmesini sağlamak pek çok kuşağın gelip geçmesini gerektirir. Ancak bunun gerçekleşmesinden önce, diktatörü devirmiş olan kişiler bir varis gibi davranacak, kendilerine rağmen, yıktıkları devrin tavır ve düşünce biçimlerini sürdüreceklerdir. Bu, öylesine istemeden ve bilinçaltından yapılır ki, herhangi biri kalkıp bu durumu yüzlerine vura-

cak olsa haklı bir öfkeye kapılırlar. Ancak bütün bu olanlar Şah'ın üstüne yıkılabilir mi? Şah var olan bir geleneği miras aldı, yüzyıllardır geçerliliğini korumuş bir takım törelerin sınırları içinde hareket etti. Geçmişi değiştirmek, bu tür sınırları aşmak dünyadaki en zor işlerden biridir.

Biraz keyiflenmek istediğim zamanlar Firdevsî Bey'in İran halıları sattığı Firdevsî Sokağı'na giderim. Bütün ömrünü sanatla güzelliğin o bildik ilişkisi içinde geçirmiş olan Firdevsî, çevresini saran gerçeği ucuz, adi ve kirli bir sinemadaki ikinci sınıf bir film gibi görür. Bunun tamamen bir zevk sorunu olduğunu öne sürerek bana şöyle der: Dünyadaki en önemli şey, bayım, zevk sahibi olmaktır. Zevk sahibi olanların sayısı azıcık fazla olsaydı, dünya çok daha farklı olurdu. Yalancılık, hainlik, hırsızlık ve ispiyonculuk gibi bütün (onun deyimiyle) korkunç olaylarda, Firdevsî ortak bir yön görür —böyle şeyler zevk sahibi olmayan kişiler tarafından yapılır. Firdevsî halkın her güçlüğün altından kalkacağına ve güzelliğin yok edilemeyeceğine inanır. Bir halı daha açıp sererken (satın almayacağımı bilse de, halının görüntüsünden zevk almamı ister), bana şöyle der: Unutmamalısınız ki, 2500 yıldan fazla bir zamandır İranlılar'ın varolabilmesini, pekçok savaş, istila ve işgale rağmen bizlerin varlık sürdürebilmemizi mümkün kılmış olan, maddi değil, manevi gücümüzdür —teknolojimiz değil, şiir sanatımızdır; fabrikalarımız değil, dinimizdir. Biz dünyaya ne verdik? Biz dünyaya şiir sanatı, minyatürler ve halılar verdik. Göreceğiniz gibi, bunlar üretim açısından bakılırsa tamamen yararsız şeylerdir. Ne var ki biz gerçek benliğimizi ancak bu tür işler aracılığıyla ifade edebildik. Biz dünyaya bu enfes, eşsiz yararsızlığı verdik. Dünyaya verdiklerimiz hayatı kolaylaştırmadı, yalnızca onu süsledi —böyle bir ayrımın anlamı varsa tabii. Örneğin bizim için halı, hayati bir ihtiyaçtır. Bir halıyı, aşırı sıcaktan kavrulup kurumuş bir çöle serip üzerine yattığınız zaman, kendinizi yeşil bir çimene uzanmış gibi hissedersiniz. Evet, halılarımız bize çiçek açmış çayırları hatırlatır. Önünüzde çiçekler görürsünüz, bir bahçe, bir havuz ve bir pınar görürsünüz. Fundalıklar arasında tavus kuşları dolaşır.

Halıların ömrü uzundur —iyi bir halı asırlarca rengini korur. Bu açıdan, kuru ve ıssız bir çölde bile, bir halı üzerindeyken kendinizi, canlılığın ve tazeliğin hiçbir zaman sönmeyeceği sonsuz bir bahçede yaşıyormuş gibi hissedersiniz. Derken o bahçenin güzel kokusunu hayal eder, ırmağın çağıltısını ve kuşların cıvıltısını duyarsınız. Böylece kendinizi bütünlüklü ve üstün hissedersiniz, cennete yaklaşırsınız; şairsinizdir artık.

RYSZARD KAPUSCINSKI

Şahların Şahı

1980 yılında İran'da olsaydık ne görürdük?
Şahların Şahı, İran'ın son dönem tarihinin, şahın devrilişinin ve İslam hareketinin iktidara gelişinin eski fotoğraflar, ses bandları ve Tahran'da bir otel odasında tutulmuş notlarla yazılmış bir güncesidir.

Polonyalı "devrim muhabiri" Ryszard Kapuscinski, Afrika, Asya ve Güney Amerika'da tam yirmi yedi devrimi içinden izlemiş bir yazar. "Uygar" Avrupa'yla özdeşleşemeyen, kendini ancak üçüncü dünyada rahat hissettiğini söyleyen Kapuscinski, İran sokaklarında ayağa kalkmış bir halkın hissettiklerini yazıyor bu kitabında.

" Bir muhabirin gazeteye çektiği telgraf, haber iletmekte çok kısıtlı bir araç. Her zaman sınırlar var: sözcükler sınırlı, gazetelerin almak istediği haber sınırlı... Oysa özellikle Üçüncü Dünya'da karşılaştığımız gerçeklikler, bir gazetenin elvereceğinden her zaman çok daha zengin ve karmaşık. Gazetede yayınlanamayacak olan haberin kendisi değil, onu çevreleyen şeyler. Ortam, sokakların havası, insanların duyguları, kentteki dedikodu, kokular, gazetenizde 600 sözcük içinde okuduklarınızın bir parçası olan binlerce gerçeklik öğesi..."

Metis Yayınları, Başmusahip Sokak 3/2 Cağaloğlu/İstanbul